

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

БУКОВИНСЬКИЙ АДРІАН ЙОСИПОВИЧ

УДК 17.023.32

СІМ'Я ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН В УКРАЇНІ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –

ПАНЧЕНКО Леся Миколаївна,

кандидат філософських наук, доцент

Київ – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ.....	11
1.1. Визначення категоріального апарату та методології дослідження	11
1.2. Соціальна сутність сім'ї: аналіз історично-філософського аспекту	25
1.3. Сім'я та подружжя як феномен людської спільноти	50
Висновки до першого розділу	70
РОЗДІЛ 2 ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї.....	73
2.1. Сучасний стан українського подружжя та сім'ї.....	73
2.2. Причини і наслідки проблем інституції сім'ї та подружжя.....	93
2.3. Духовна культура в сім'ї	109
Висновки до другого розділу	139
РОЗДІЛ 3 СІМЕЙНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ.....	142
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	171
ДОДАТОК А	189

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасне українське суспільство називають перехідним, у якому трансформації відбуваються на рівні соціальних, політичних, культурних, економічних процесів. Звичайно, ці зміни не можуть не стосуватися й важливого його соціального інституту – сім'ї. Незважаючи на те, що для стабільної сім'ї характерні традиціоналізм і консерватизм, вона не може не відчувати на собі вплив провідних тенденцій сучасного соціального розвитку.

Такі фактори, як вплив європейських зразків гендерних відносин, нівелювання українських культурних традицій, прояви аномії пострадянського суспільства, демографічна криза створили передумови падіння авторитету сім'ї. Цьому сприяв і такий важливий процес, як певний відхід від релігійних традицій. Адже саме релігія укорінює в суспільній свідомості цінності моральної поведінки. Трансформаційні процеси в суспільстві, відповідно, призводять до збільшення девіацій у сімейних відносинах.

Такі проголошені демократичними державами принципи, як лібералізм, індивідуалізм, економічна незалежність жінок, окрім очевидних позитивних результатів для окремої особистості, мають ще й приховані негативні наслідки для сім'ї в цілому. У суспільстві, де права людини всебічно захищені, будь-який сімейний конфлікт може закінчитися руйнуванням сім'ї. І це є негативним, латентним наслідком впровадження норм сучасної західної цивілізації. Суспільство, що проголошує цінності індивідуалізму й незалежності, все менше втручається в особисте життя людей, молодь усе рідше зважає на громадську думку. Тому врегульовані шлюбом статеві відносини, усе частіше набувають неінституціоналізованих форм.

Протягом століть сім'я вважалася однією з найбільш значущих трансляторів та ретрансляторів традицій, звичаїв, культурних, етнічних, моральних цінностей народу, вона виконувала і продовжує виконувати специфічні, тільки їй притаманні функції по народженню, утриманню та соціалізації нових поколінь. Але наступ аномії призвів до депопуляції населення та погіршенню виховання підростаючого покоління, наслідком чого є безпрецедентне зростання дитячої й підліткової злочинності, соціального сирітства, дитячої проституції тощо.

У той же час в сучасній літературі поширеною є думка про те, що саме в період криз зростає роль і значення сім'ї як важливого буфера між індивідом і соціальними змінами. Вона виявила себе достатньо функціональною системою, що володіє високою здатністю до адаптації у будь-якій обстановці.

Безумовно, що суспільство зацікавлене у благополучній сім'ї, яка здатна виростити повноцінну дитину, справжню особистість, громадянина, який зміг би побудувати або підтримувати справедливий, правовий та економічно ефективний соціум. Саме сім'я виступає гарантом не лише адаптації людини в соціумі, але інституцією з відтворення цілісності родового життя громади.

Разом з тим, відсутні спеціальні дослідження, які б дали можливість виявити основні суперечності, що мають місце в даній сфері, а також намітити ті заходи, які дозволять розробляти нові та коригувати вже існуючі соціальні програми, налагодити ефективну систему взаємодії держави, громадськості з сім'єю. Для цього необхідно забезпечити вивчення механізмів розробки і реалізації сімейної політики, уточнення її специфіки, структури, функцій, шляхів удосконалення у глобалізаційному наступі тощо.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Дослідження сімейної проблематики має кілька напрямів. Вивчення ролі сім'ї як найважливішого соціального інституту знаходимо у працях класиків соціології – Е. Дюркгейма, О. Конта, П. Сорокіна, Г. Спенсера, Т. Парсонса та ін. Аналіз

тенденцій розвитку сучасної сім'ї як соціального інституту подано у працях Е. Бьорджесса, Дж. Боссарда, У.Дж. Гуда, К. Кіркпатріка, Г. Локка, М. Німкоффа, У. Огборна, Р. Уїнча, Р. Хілла, К. Циммермана, М. Елмера та ін.

В оцінці процесів, що відбуваються у сфері шлюбно-сімейних відносин, склалися два основні підходи: це оцінка нинішнього стану як кризи сім'ї (фамілістична парадигма) і модернізаційна концепція. В концепції кризи сім'ї, яка аналізує трансформації соціальних цінностей і пріоритетів, що продукують різного роду ризики й загрози, прогнозується руйнування самого інституту сім'ї. Прихильники другого підходу вважають, що перехід від традиційної до сучасної сім'ї, плюралізм форм шлюбу й сімейних структур не повинні інтерпретуватися лише як відхилення від норми. Скоріше, вони свідчать про істотні й незворотні еволюційні зміни в самому інституті сім'ї. Вони вважають, що зміни сім'ї зумовлені загальносоціальними змінами, тобто модернізація суспільства спричиняє й трансформацію окремих його інститутів. До фамілістичної парадигми належить нова альтернативна школа соціології сім'ї. Серед сучасних представників цієї школи слід згадати Б. Бергер, Д. Бланкен-Хорна, Дж. Девіса, А. Карлсона, П. Морган, Д. Попенос, Р. Вайтфілда. Найбільш відомими представниками парадигми кризи сім'ї на пострадянському просторі є російські дослідники А. Антонов, В. Медков. Концепція модернізації сім'ї широко висвітлена у працях А. Вишневського, А. Волкова, С. Голода.

Різні аспекти функціонування сім'ї в нових умовах досліджують як українські вчені (О. Балакірева, С. Глазунов, А. Лантух, Н. Лавріненко, Т. Медіна, А. Ноур, В. Пилипенко, Ю. Якубова та ін.), так і західні дослідники сімейної політики (А. Гаутер, Дж. Горник, В. Дюмон, У.Дж. Гуд, А. Карлсон, А. Кан, А. Кох, Ш. Кемерман, Дж. Льюїс, М. Мейерс, П. Мосс, Б. Пфау-Еффінгер, К. Росс, Ж. Сардін, Н. Стропник, Н. Фрейзер, Р. Хілл, А. Черлін та ін.).

Аналіз сімейної політики як структурного елемента соціальної політики простежено у працях українських дослідників Ю. Галустян, С. Глазунова, В. Захарченко, В. Кушакова, Т. Медіної, А. Ноура, Ю. Якубової, О. Яременка та ін.

Серед вітчизняних авторів комплекс проблем шлюбно-родинних взаємин розглядали в контексті соціально-філософського дискурсу: Н. Андрєєва, В. Андрущенко, М. Бойченко, Є. Білик, А. Галович, О. Гомілко, М. Вернікова, Л. Саввінов, В. Ткачова, Н. Туліна, О. Чорний, Т. Руденко, І. Ковальова, С. Лазюк, М. Михальченко, Л. Усанова та інших.

Не зважаючи на активізацію досліджень в галузі сім'ї, залишається ще багато аспектів, що потребують вивчення. У зв'язку з цим наукове завдання роботи полягає у філософському дослідженні взаємозв'язку функцій сім'ї та шлюбу, вивченні впливу різних факторів на трансформацію сім'ї як соціокультурного явища.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційної роботи безпосередньо пов'язана з науково-дослідною темою кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 22 грудня 2010 р., протокол № 5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 23 грудня 2010 р.).

Метою дисертаційного дослідження є філософська концептуалізація основних тенденцій еволюції сім'ї в Україні в контексті державної політики України стосовно сім'ї.

Досягнення вказаної мети здійснювалося через постановку й вирішення таких завдань:

- уточнення понять «сім'я», «подружжя», «шлюб», «сімейна політика» в соціально-філософському дискурсі;
- дослідження історичного генезису української сім'ї й виокремлення особливостей її існування;
- уточнення теоретичних підходів до аналізу змін соціального інституту сім'ї на сучасному етапі;
- визначення впливу морально-духовно-етичної складової на стан інституції сім'ї;
- визначення місця й ролі сімейної політики в контексті Національної стратегії і Національної безпеки України;
- з'ясування соціально-філософських засад державної політики України стосовно сім'ї.

Об'єктом дисертаційного дослідження є сім'я як елемент інституційної структури українського суспільства.

Предметом дисертаційного дослідження є основні напрямки концептуалізація сімейних взаємин та впливу на них засобами державної політики в Україні.

Методологічна основа дослідження. Складність і унікальність сім'ї як соціального утворення пояснює множинність наукових підходів, застосованих до її дослідження у даній дисертації.

Використані загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також конструктивний метод, що полягає у з'ясуванні загальних принципів теоретичної реконструкції явищ сім'ї та шлюбу. Порівняльний метод було використано для співставлення основних наукових та філософських напрямків щодо тлумачення понять «сім'я» та «шлюб». Цивілізаційний підхід використано як такий, що найбільше відповідає аналізу змін у функціонуванні інституту сім'ї в умовах глобалізаційних процесів та з огляду на те, що Україна знаходиться на розломі соціального розвитку, а також системний підхід, завдяки застосуванню якого досягнуто узагальнення

сімейної політики. У дослідженні використовувалися також принцип детермінізму, принцип розвитку, принцип цілісності й принцип історизму.

Наукова новизна. У дисертаційній роботі досліджено основні фактори впливу на трансформацію сім'ї як соціокультурного феномену під кутом розробки організаційно-управлінського забезпечення удосконалення сімейної політики та механізмів її реалізації в сучасному українському суспільстві, а саме:

- уточнено поняття «подружжя», що визначається як добровільний союз між чоловіком і жінкою, заснований на взаємній любові, який передбачає народження і виховання дітей; шлюб – як добровільна згода між чоловіком та жінкою, яка має на меті спільне проживання, створення родини та виховання дітей; виявлено основні, існуючі у гуманітарному знанні теоретико-методологічні підходи щодо розуміння природи сім'ї та шлюбу: психоаналітичний, гендерний, соціологічно-футурологічний, фамілістичний, культурологічний, соціально-філософський;

- подано аналітичний огляд методологічних концепцій, у яких значна увага приділяється змінам, що відбулися з інститутом сім'ї та його функціями на початку ХХІ століття, висвітлюються основні тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин у сучасному суспільстві. Підкреслюється, що різні точки зору на сучасні проблеми розвитку інституту сім'ї, на можливість та ефективність їх вирішення викликають зацікавленість дослідників, відбиваються в суспільній свідомості та позначаються на заходах, систему яких можна визначити як «сімейну політику»;

- уточнено поняття «сімейна політика», що визначається як цілісна система заходів соціального, економічного, правового, організаційного характеру, спрямованих на удосконалення функціонування інституту сім'ї загалом, а також на поліпшення життєдіяльності окремих типів сімей;

- визначено моральні, духовні, етичні причини кризи інституції сім'ї: невідповідність до життя в подружжі тих, хто вступає в шлюб; незнання правди про подружжя, а часто і повне нерозуміння сутності подружнього

життя; невміння і незнання послідовності побудови стосунків між хлопцем і дівчиною; легкодоступність розлучення, а також сексуальна розпущеність, що створює атмосферу вседозволеності; зміна традиційних ролей подружжя у сім'ї; аборти тощо та запропоновано методи виходу з даної ситуації;

– набув подальшого розвитку аналіз тенденцій впливу на трансформаційні процеси у сфері сімейного життя: перехід родини з багатьма поколіннями в індивідуалістичну однодітну або бездітну сім'ю; замкнуте домогосподарство трансформувалось в економічну незалежність чоловіка і жінки; патріархальну мораль було витіснено сексуальною та феміністичною революцією. Обґрунтовано ідеологему про розвиток даних явищ, що став можливим завдяки розвитку постматеріалістичних цінностей, інституалізації, індивідуалізації, вульгаризації фрейдизму та глобалізації у формі вестернізації;

– виявлено витоки, сутність суперечностей у механізмі реалізації сімейної політики: недосконалість нормативно-правової бази; нерозробленість механізму ліцензування професійної діяльності у сфері надання соціальних послуг; відсутність стандартів якості надання соціальних послуг; відсутність повноцінного ринку соціальних послуг; недостатня представленість на ринку соціальних послуг недержавних суб'єктів; відсутність єдиних критеріїв якості та ефективності діяльності соціальних служб; низький престиж соціальної роботи в суспільстві.

Теоретичне та практичне значення полягає у новому прочитанні малодослідженої у вітчизняній літературі проблематики. Використані в роботі підходи можуть скласти методологічну базу для розробки соціально-філософських концепцій дослідження новітніх тенденцій трансформації сімейних відносин. Отримані результати дисертаційної роботи можуть бути використані в нормативних та спеціальних курсах з соціальної філософії, філософської антропології і філософії культури або розробках окремих спецкурсів з даної та суміжної проблематики, також можуть виступати

основою для опрацювання соціальної та демографічної політики, напрямку її розвитку та ідейної забарвленості на загальнодержавному рівні.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також на ряді міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференцій та семінарів, а саме: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Університет – позашкільний навчальний заклад – загальноосвітній навчальний заклад» (м. Київ, 2010); Міжнародній науковій конференції – Шості юридичні читання «Правова культура, правова свідомість і право» (м. Київ, 2010); III Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасне дошкілля: реалії та перспективи» (м. Київ, 2010); Міжнародній науковій конференції «Наукова еліта як соціально-економічний фактор розвитку держав в умовах глобалізації» (м. Київ, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота на межі тисячоліть: концепції, технології, стратегії» (м. Київ, 2011); IV українсько-польському форумі «Розвиток педагогічних наук в Україні і Польщі на початку XXI століття» (м. Черкаси, 2011); Науково-практичній конференції «Основні напрями модернізації вищої освіти в контексті викликів епохи» (м. Київ-Глухів, 2011).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження опубліковано у 5 наукових роботах, серед яких: 4 – у фахових виданнях з філософських наук, 1 – у збірнику наукових праць.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (195 найменувань) та 1 додатку. Обсяг дисертаційного дослідження становить 191 сторінка, з них 170 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СІМ'Ї ЯК СОЦІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ

1.1. Визначення категоріального апарату та методології дослідження

За останнє століття філософія вийшла за рамки суто академічної науки, яка перебуває тільки у стінах університетів. Бурхливість та неоднозначність подій, що мали місце у ХХ ст., призвела до виникнення нових філософських дисциплін, шкіл та традицій. Особливо актуальною стала соціальна філософія, як сфера знань, що намагалася пояснити природу та сутність соціальних подій, які відбувалися та продовжують відбуватися.

В Україні, як і в усьому колишньому Радянському Союзі, соціальна філософія розвивалася у руслі марксистсько-ленінського філософування. Проте соціальні зміни сприяли тому, що пануюча тоді традиція відійшла на другий план. В умовах плюралістичного підходу до питань соціальної філософії з'явився ряд тем, які або не були відомі, або замовчувалися. Наприклад, серед таких тем є питання соціальних груп, соціальних дій (мотивації), причин появи та занепаду того або іншого соціуму. Серед авторів, які досліджують дане питання це передусім В. Агєєва, В. Андрущенко, М. Бойченко, І. Бойченко, О. Гомілко, А. Єрмоленко, І. Жеребкіна, М. Михальченко, А. Приятельчук, Т. Ящук та інші.

Згадані автори досліджують питання соціальних груп, зокрема таку специфічну соціальну групу, як сім'я. Спроби пояснити явище сім'ї комплексно та системно без домінування тієї чи іншої теорії тільки розпочалися. У контексті гендерних та феміністичних теорій сім'я розглядається, як частина великого соціуму, налаштованого до неї відверто негативно, ліберали та консерватори сперечаються: чи сім'я – це змінна

категорія, чи стабільна. Більшість цих дискусій замкнені самі в собі. В українських дослідженнях сім'я постає завжди у контексті якоїсь іншої, більш ширшої та відомішої, теорії чи концепції. Проте протягом останніх 20 років вивчення сім'ї почало виокремлюватися в окрему міждисциплінарну галузь знань.

Особливе зацікавлення у вивченні родини, як окремого явища суспільства, розпочалося у кінці 60-х початку 70-х років ХХ ст. Це було пов'язано новими демографічними дослідженнями, які проводились у той час. Дослідники виявили, що темпи народжуваності у багатих країнах поступово зменшуються, а жінки почали все пізніше народжувати, також збільшилась кількість розлучень. Ці та багато інших причин спонукали обмірковувати та пояснити процеси, що вже почали виникати у сучасній родині.

Подальші десятиліття тільки підтвердили тенденції, що розпочалися у середині ХХ ст. Вже у кінці 80-х та початку 90-х років такі соціальні філософи, як Ч. Тейлор, Ю. Габермас, А. Тофлер, Ф. Фукуяма, Е. Рудінеску, Л. Лакроїс, Ф. Адамській та інші, торкаючись теми соціуму, виділяють у своїх роботах родину в окрему сферу досліджень. Варто зазначити, що дана проблематика була у полі зору філософів, передусім тих, що будували завершені філософські системи як-то Гегель або Маркс. А питання природи та сутності сім'ї, подружжя першим розглянув Аристотель, і саме його дефініція родини та шлюбу стала класичними та увійшла не тільки у філософський, але й повсякденний вжиток.

Для розгляду даного питання потрібно чітко визначити та уніфікувати понятійно-категоріальний апарат.

Слово «сім'я» є багатозначним і має принаймні чотири лексичних значення [100, с. 293], однак не дивлячись на таке лексичне розмаїття, всі ці значення вказують на одну суттєву рису цього поняття – спільність походження, близькість між її членами.

У першому лексичному значенні слово «сім'я» тлумачиться як «група людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом [100, с. 293]». Синонімами цього слова в українській мові вступають такі слова як родина, сімейство, фамілія, посімейство. Подібні визначення поняття «сім'я» можна також зустріти в Енциклопедичному словнику [190] та інших довідникових виданнях [159].

Великий енциклопедичний словник дає наступне визначення категорії «сім'я»: «сім'я – мала група, яка заснована на шлюбі або кровній спорідненості, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною допомогою, моральною та правовою відповідальністю [13, с. 734]».

У зв'язку із багатоаспектністю вивчення такого складного соціального явища як «сім'я», соціально-гуманітарне знання до цього часу не виробило вичерпну дефініцію цього поняття. Дослідники кожної із наук, пов'язаних з аналізом феномену «сім'я», у своїх визначеннях намагаються наголосити на певних особливостях даного поняття з огляду на свою дисципліну.

Так, юриспруденція розглядає правовий аспект розвитку сімейних відносин (сімейне право) як складову частину права, аналізує питання укладання шлюбів і здійснення розлучень, умови всиновлення, майнові аспекти життя сім'ї і т.п. Наприклад, у статті 3 сімейного кодексу України, що набув чинність з 1.01.2003 р., міститься наступне визначення сім'ї: «сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки [130, с. 4]».

Економіка вивчає економічний аспект функціонування сім'ї. З економічної точки зору «сім'я є складно структурованим холдингом, ускладненим різними «соціальними» стосунками: брак, аліменти, спадкоємство і т. д.... Як правило, стосунки в сім'ї носять набагато більш довірчий характер, ніж в комерційних об'єднаннях. Але суть проблеми залишається тій же: ефективність управління активами часто вимагає максимальної централізації [136, с. 48]».

Демографія аналізує вікову та статеву структуру населення, розмір та склад сім'ї, тенденції шлюбності, поширення та специфіку тих чи інших сімейних структур.

У межах історичної науки сімейні відносини розглядаються у контексті соціальної історії сім'ї як інституції, яка виконує свої специфічні функції у конкретних умовах історичного періоду, причому особливу увагу історики приділяють опису форм сім'ї, аналізу сімейних структур та особливостям сімейного образу життя, формам домашнього введення господарства, тому часто у склад сім'ї минулих епох включаються не тільки кровні родичі, а й робітники, слуги тощо.

Етнографія вивчає своєрідність побутового устрою сімейних відносин, звичаїв та традицій, пов'язаних із життєдіяльністю сім'ї. Так, американський етнограф Д. Мердок наголошував на тому, що культурні навички об'єднують групи людей й утворюються у вигляді ідеальних норм, правил, настанов. У культурах різних народів набагато більше аналогій, ніж відмінностей. Ці схожості Д. Мердок назвав «загальними знаменниками культури», а найяскравішими з них є шлюб та родина: «Усі відомі нам суспільства мають одну й ту саму основну форму сім'ї – нуклеарну, що складається з батька, матері й дітей. ...Сім'я незмінно є фокусом сексуальних, економічних, репродуктивних та виховальних стосунків [152, с. 21]».

Психологія, яка розвивається у кінці XIX – на початку XX століття (а особливо психоаналіз) прагнула пояснити всю сукупність діяльності людини (в тому числі і в межах сім'ї) особливостями її психічних проявів, інакше кажучи, вона намагалася звести сутність людини до її психіки.

1. Австрійський психолог З. Фрейд перш на все, звертав свою увагу на психологічні особливості двох протилежних статей. Мислитель підкреслював, що розділення статей на чоловічу та жіночу обумовлене природою: з народження відчуваючи сексуальні потяги, тобто маючи сексуальність, діти зростають з різними статевими ролями, як на біологічному, так і на соціокультурному рівні. Стосунки у сім'ї обумовлені

особливостями сексуального розвитку. Спочатку, на ранній стадії свого розвитку, дитина ідентифікує себе з батьком або матір'ю (в залежності від своєї статі – з родичем своєї статі), та інстинктивно жадає родича протилежної статі. Однак дитина у певний період переживає інакші почуття: хлопчик «виявляє, що мати не має чоловічого статевого органу й сприймає це як знак покарання, він починає переживати так званий комплекс боязні кастрації, й переносить свою любов на батька [168, с. 45]». Батько стає для хлопчика взірцем поведінки та носієм норм суспільства, однак водночас він боїться батька. Розвивається так званий едипів комплекс. Приблизно те саме відбувається і з дівчинкою (комплекс Електри).

Таким чином, в основі розвитку людини і суспільства лежить конфлікт між сукупністю людських бажань, лібідо та світом культури, який ототожнюється з нормами, заборонами. Ці закони нав'язують людині батьки, суспільні авторитети тощо. Основною функцією сім'ї виступає задоволення сексуальних потреб людини. Не заперечуючи ідею Фрейда про існуючий конфлікт особистості та суспільства, не можна погодитися з тим, що першооснова цього конфлікту закладена тільки в природі людини, незалежно від умов її життєдіяльності. Наприклад, Фрейд підкреслював, що людина, її психіка не змінюються, не залежать від змінних умов буття. З цієї тези мислителя можна зробити висновок, що стосунки в середньовічній сім'ї практично не відрізняються від стосунків у сучасній родині.

Американський соціолог Т. Парсонс висунув своє тлумачення сім'ї та концепцію структури жіночих та чоловічих ролей у сім'ї. На його думку, для існування будь-якої соціальної системи (у тому числі й сім'ї) необхідно виконання двох основних функцій: інструментальної та експресивної. Інструментальна функція забезпечує відносини системи із зовнішнім світом, отже, вона забезпечує засоби до існування. Експресивна функція – це підтримка інтеграції членів системи, встановлення моделей стосунків та регулювання рівня напруженості членів цієї системи.

Т. Парсонс вважав, що чоловік виконує в сім'ї інструментальну функцію, жінка ж – експресивну. Чоловік повинен бути годувальником, його робота повинна бути джерелом прибутків, професійна діяльність визначає його панування в родині. Для жінки ж, на думку мислителя, домінуючими виступають інші ролі – ролі жінки, матері, домогосподарки. Саме такий розподіл сімейних ролей, підкреслював Парсонс, дозволить позбутися негативних тенденцій у сучасній родині. Сім'я взагалі – це така підсистема, яка підтримує рівновагу всієї системи – суспільства.

У радянській соціології класичним вважалося визначення, яке дав відомий радянський соціолог О. Харчев: «Сім'єю є заснована на шлюбі і спорідненості мала соціальна група, члени якої є зацікавленими у спільному проживанні та взаємодопомозі [172, с. 9]».

Аналізу сім'ї багато уваги приділяє сучасна культурологія та культурна антропологія. Представники цього напрямку у своїх дослідженнях виходять з того, що людина та сім'я існують не тільки в суспільстві, але і в культурі, причому зв'язок між культурою та сім'єю є двобічним: культурні інститути регулюють традиції та культурні потреби сім'ї, а вона, у свою чергу, може сприяти або гальмувати розвиток культури.

У енциклопедичному словнику з культурології подається наступне визначення сім'ї: «сім'я – це первісний соціокультурний ансамбль», «орган культури, який працює на глибинні програми конкретного історичного етносу [191, с. 344]». У сім'ї як в одній з форм соціальної організації відображаються етнокультурні особливості спільноти та водночас, на думку деяких дослідників, в умовах соціокультурної кризи сім'я може стати соціальним підґрунтям для створення етносу нового типу.

Деякі культурологи, наприклад американський дослідник Л. Уайт, російський культуролог О. Радугін тощо пов'язують зародження феномена культури з появою власне людської сім'ї: трансформація антропоїдного сексуального союзу у людську родину здійснюється під впливом такого культурного фактора як «символізація, яка знайшла вираз в членоподільній

мові [154, с. 131]». Людська сім'я виникає під впливом культурних факторів, в той же час в ній як в одній з форм соціальної організації проявляється основна функція культури («налагодження зв'язку людини з оточуючим середовищем [191, с. 344]»).

Ще один представник культурологічного знання, англійський дослідник Б. Маліновський досліджував роль і значення соціальних інститутів (в тому числі і сім'ї) в існуванні культури. Руйнування одного з соціальних інститутів приводить, на думку мислителя, до порушень у системі соціальних взаємодій. Сім'я як складова культури виступає способом соціального контролю. Родина допомагає створити «стандарт» життя, який існує в тому чи іншому суспільстві. Культура (і сім'я, яка входить у структуру культури, тут не є винятком) слугує задоволенню як основних (тобто природних) потреб людини, так і її похідних потреб. Способи ж задоволення, які і виробляють соціальні інститути (зокрема інститут сім'ї) визначають особливості культури [88].

Соціально-філософський підхід, на нашу думку, як би акумулює, «знімає» (якщо використовувати термінологію Гегеля) деякі проаналізовані раніше підходи, акцентуючи увагу на родині як соціальній системі (тобто розуміючи родину і як соціальний інститут, і як соціальну спільноту), як на специфічній формі соціальної життєдіяльності людства.

У філософському словнику міститься наступне визначення даного поняття: «сім'я – це вид соціальної спільноти, найважливіша форма організації особистого побуту, яка заснована на подружньому союзі і родинних відносинах між чоловіком та жінкою, батьками і дітьми, братами і сестрами та іншими родичами, які живуть разом та ведуть спільне господарство. Життя сім'ї характеризується різноманітними матеріальними (біологічними, господарськими) і духовними (моральними, правовими, психологічними, естетичними) процесами [159, с. 506]».

Українські філософи наступним чином визначають феномен сім'ї: «Сім'я – це стосунки чоловіка і жінки (дружини), батьків і дітей. Це група

кровних родичів, члени якої зв'язані між собою спільністю побуту, взаємодопогою та відповідальністю [141, с. 439]».

Деякі дослідники виділяють певні ознаки сім'ї:

1. Шлюбні або кровноспоріднені відносини між всіма її членами.
2. Спільне проживання в одному приміщенні.
3. Спільний сімейний бюджет.

Проте, на нашу думку, у проаналізованих визначеннях все-таки соціально-філософський контекст є дещо розмитим.

Проаналізувавши різні дефініції і не задовольнившись жодною, Ткачова В. О., в своїй науковій праці «Стан і перспективи розвитку сім'ї в сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз)» дає власне визначення: «сім'я – це система зв'язків, взаємодій і відносин, яка базується на подружжі й кровній спорідненості, члени якої пов'язані побутом, спільністю проживання і в якій реалізуються потреби особистості й суспільства [151, с. 28]». Вважаючи, що сім'я виступає соціальним інститутом, тобто вона виступає як упорядкована організація (форма соціальної організації), як складова соціального порядку (в якому можна прослідкувати певні закономірності та яким можна до якійсь мірі керувати) на відміну від соціального хаосу (який виступає як неупорядкована, неінституалізована, некерована множинність, як царство випадковостей), тому зміни, що відбуваються у суспільстві, так чи так відбиваються і на сім'ї. Існує, відповідно, і зворотній зв'язок: проблеми, що виникають в сім'ї, обов'язково позначаються на всьому соціумі.

З іншого боку, сім'я виступає і як соціальна спільнота, в якій суспільство розкриває людині «іманентне нам, тобто наше персональне буття, як буття особисте [107, с. 202]». У цьому аспекті сім'я виступає не тільки як об'єкт, але й як активний суб'єкт. Сім'я як соціальна спільнота задовольняє потреби людини як конкретного індивіда з урахуванням його особистих потреб. Згідно вченого Г. Федоришина, сім'я виконує роль

чинника набуття людиною нового змісту життя, відтворення соціального досвіду у взаємодії з онуками тощо [157, с 16].

Тому використовуючи даний підхід, можна, на нашу думку, зрозуміти логіку тих змін, які відбуваються із сім'єю та сімейними відносинами, проаналізувати її еволюцію, прослідити існуючі взаємовідносини між суспільством і сім'єю.

На відміну від поняття сім'ї, поняття подружжя взагалі ніяк не окреслене в українській термінології. Тому, виходячи з аналізу змісту даного розділу сформулюємо наступне визначення. Подружжя – це добровільний союз між чоловіком і жінкою, заснований на взаємній любові, який передбачає народження і виховання дітей. Подружжя – означення стану, в якому перебувають два індивідуума, що мають на меті створення сім'ї та можливе народження дітей.

Поняття подружжя надзвичайно важливе по своїй суті, тому що є основою всього того, що показує на кому і на чому будується і розвивається сім'я, родина і суспільство.

Шлюб – це добровільна згода між чоловіком та жінкою, яка має на меті спільне проживання, створення родини та виховання дітей.

Ці визначення дають підставу наголошувати про тотожність вживання даних термінів.

Шлюб може розрізнятися відповідно на: цивільний (громадянський) шлюб являється таким, що зареєстрований органами державної реєстрації, тобто легітимований державою. Церковний шлюб – легалізація зв'язку індивідів перед Церквою. Конкордатний шлюб – це церковний шлюб, що визнається державою. Визнання передбачає або спеціальний договір із Церквою, або рівноправність у праві надання шлюбу як відповідним держслужбовцям, так, і церковним служителям.

З юридичної точки зору, шлюбом є сімейний союз жінки і чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану, водночас, поширеність цивільних шлюбів без державної реєстрації допускає

форму шлюбу, яка не має суспільно визнаного оформлення. Тому, спираючись на соціальні реалії, а саме вони повинні бути джерелом визначень, слід скорегувати розуміння явища шлюбу. Шлюб – це союз між сексуальними партнерами, що ідентифікують свої відносини як шлюб. Іманентною ознакою шлюбу, яка надає йому якісної своєрідності є родинність. Ядром цього явища в шлюбі є ідентифікаційні якості. Отже, шлюб є формою взаємовідносин між особами, які вважають себе подружжям. Ці визначення мають філософський, а не юридичний характер і враховують ступінь соціальної легітимації цивільних шлюбів.

У загальному значенні, головною функцією цивільного шлюбу є «демократична», суть якої полягає в реалізації права людини на вільний вибір способу свого життя та форм відносин з людьми. Наступна функція – гуманістична. Це функція сприяння розвитку особистості через стосунки з коханою людиною завдяки не тільки традиційним формам шлюбу, а й новим його формам. Одна з функцій цивільного шлюбу маніфестує особистісну автономію від держави, дистанціювання сфери особистого життя від утручання держави. Якщо розглядати конкретні шлюбні практики, то найважливішою причиною цивільного шлюбу є «неготовність до зрілих, стабільних відносин». Вона містить у собі такі аспекти, як: прагнення суб'єктів зберегти за собою більше ступенів свободи, посилення раціоналізму, несформованість почуття родинності, бажання плавного переходу до «зрілих відносин», обережність у прийнятті шлюбних рішень, інфантильність суб'єктів, попередження про передчасність остаточного рішення. Важливою функцією цивільного шлюбу є «підготовча». Вона забезпечує підготовку матеріальних умов і морально-психологічної готовності до народження дітей, формування культури відносин між подружжям у період до народження дитини. Функція додання міцності, стійкості, надійності, стабільності, зміцнення шлюбних відносин, на думку громадськості, є проміжною між двома попередніми. Відповідне значення також мають і моральні аргументи запобігання цивільному шлюбу.

Ігразацийна функція полягає в тому, що цивільний шлюб є своєрідною формою гри, імітацією шлюбних відносин. Однією з функцій цивільного шлюбу є страхування від ризиків офіційного шлюбу. У свою чергу, офіційний шлюб страхує від ризиків цивільного шлюбу. Вони симетричні за своїми ризиками. Цивільний шлюб страхує від домагань на житло, матеріальні блага. Офіційний шлюб страхує від ризику залишитися без житла і коштів. Закріплення цивільного шлюбу в повсякденній практиці має також такі економічні причини, як отримання чи збереження пільг, острах розподілу майна, нерівність соціально-економічного статусу партнерів тощо. Юридична неграмотність, низька правова культура обумовлює зневагу юридичною стороною шлюбу майбутнім подружжям. Законодавець йде назустріч юридичній безоглядності більшості людей і включає в Сімейний кодекс певні правові акти, які частково зрівнюють офіційний і неофіційний шлюб у екстрених випадках, насамперед, якщо йдеться про дітей. На наш погляд, необхідно затримати процес зниження юридичних розходжень між формами шлюбу для стримування подальшого поглиблення кризи родини.

Визначення шлюбу, як інституту, що передує майбутній родині, тобто народженню дітей, видається одностороннім, оскільки акцентує, що саме функція народження дітей є найважливішою. Дане визначення походить від Платона та Аристотеля, які розуміли родину, як первинну структуру суспільства, яка має народжувати та виховувати дітей на благо державі. Так Платон у Законах стверджує: «Відносно будь-якого шлюбу нехай виконується одна вимога: кожна людина має укласти шлюб корисний для держави, а не тільки приємний для нього самого ... людина має слідувати своїй вічно творчій природі, тому він має залишити після себе дітей і дітей своїх дітей [109, с. 249-250]»; у «Державі» Платон однозначно стверджує, що «суспільною справою є народження дітей [111, с. 236]». Аристотель у роботі «Політика» зазначає, що держава утворюється тоді, коли виникає об'єднання між сім'ями і родами задля щасливого життя [5, с. 80]. Хоча Аристотель і критикує «платонівську державу», як таку, що нездатна функціонувати через

хаотичність міжособистісних стосунків, він, як і Платон, вбачає тільки у рамках держави можливість цілковитої особистісної реалізації індивіда. Аристотель будує чітку схему функціонування: індивід реалізується у сім'ї, об'єднання здорових сімей спроможне створити державу, яка буде опікуватись цими сім'ями [5, с. 36]. Щасливе життя індивіда відповідно гарантоване у державі, яку формують сім'ї, які є віддзеркаленням ситуації, що панує у державі [5, с. 18]. У подальшому теза Аристотеля «індивід → сім'я → держава», була розширена та деталізована Гегелем у праці «Філософія права».

I. Кант дуже влучно зазначає, що дітонародження не може бути сутнісною ознакою шлюбу та відповідно сім'ї, що виникає у результаті шлюбу. У даному визначенні бачимо риси, що притаманні римо-християнському розумінню природи шлюбу, як зв'язку між чоловіком та жінкою до смерті заради спільного блага один одного. Грецький варіант (за Аристотелем та Платоном) трактування шлюбу, висуває на перший план утилітарну тезу: сім'я – це суспільна інституція, яка має народжувати дітей для держави.

Це дає підстави для твердження тези про наявність двох трактувань шлюбу :

1. Римо-християнський – шлюб є зв'язком чоловіка та жінки заради спільного блага, що має тривати до смерті одного із членів подружжя (народження дітей є однією з можливостей).

2. Грецький – шлюб є зв'язком чоловіка та жінки, що укладається передусім заради народження майбутніх дітей. Виконання цього завдання є свідомством того, що шлюб є щасливим або принаймні виконав свою мінімальну соціальну норму.

Постулат про вічність шлюбу був ліквідований узаконенням розлучень, під час Французької революції, а шлюб не задля народження дітей став можливий вже після узаконення гомосексуальних шлюбів, оскільки суто

біологічно особи у такому зв'язку, не спроможні народити дитину без залучення третьої сторони.

Вище наведені твердження дають нам підстави вести мову про те, що сучасний шлюб вже не являється за формою та сутнісним наповненням таким, яким він був у попередні століття. Відповідно у сучасному глобалізованому світі відбувається боротьба цих двох визначень та способів трактування шлюбу та родини.

Сім'ю складають мінімум дві особи (вони можуть бути у довільній статевій комбінації, сім'єю може бути одна доросла особа із легально належною до неї дитиною), які спільно проживають, пов'язані емоційно і економічно, мають взаємні права та обов'язки. Сім'я – це спільнота.

Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно [130, с. 8].

Відповідно термін «родина» має тотожне значення терміну «сім'я». Однак, термін «родина» на відміну від «сім'ї» характеризується більшою, ніж двоє, кількістю членів та міцними між особистісними зв'язками, тому у консервативному напрямку більш доречним буде вживання поняття «родина», а для ліберального термін «сім'я».

Сім'я в сучасному світі, подібно до інших інституцій, а, можливо, ще й більше, зазнає впливу численних і глибоких перемін у суспільстві та культурі. Численні сім'ї живуть у цій ситуації, залишаючись вірними тим цінностям, які становлять основу інституції сім'ї. Інших же охопили непевність і збентеження стосовно їхніх завдань, а навіть сумнів і незнання щодо глибинного значення та цінності подружнього та сімейного життя. Є, врешті, й такі сім'ї, яким численні ситуації несправедливості стають на перешкоді здійсненню їхніх фундаментальних прав.

Сім'я дійсно є першою спільнотою, покликаною формувати цінності людської особі впродовж її зростання, та за допомогою поступового виховання довести її до повної людської та духовної зрілості.

Водночас будь-яке суспільство зацікавлене, щоб сім'я продовжувала виконувати свої основні функції. Для реалізації даної мети розробляється сімейна політика, яка регулює відносини між сім'єю, суспільством та державою, а також між індивідами в сім'ї з приводу реалізації сімейних функцій.

Ми наголошуємо, що в соціології сім'ї має місце розмаїття підходів до визначення сімейної політики. Найпоширенішими серед них є такі: сімейна політика як механізм подолання кризи сім'ї, сімейна політика як комплекс практичних заходів, спрямованих на допомогу сім'ї, сімейна політика як структурна складова соціальної політики.

Прихильники концепції кризи сім'ї розглядають сімейну політику як діяльність держави, політичних партій, громадських організацій, соціальних груп тощо, спрямовану на підтримку, зміцнення сім'ї як соціального інституту, сімейного способу життя. Вони виступають за активні дії щодо зміцнення сім'ї в суспільстві, збереження сімейного способу життя та запобігання різним тенденціям, які цьому заважають.

У рамках концепції модернізації сім'ї сімейна політика розглядається як комплекс практичних заходів, що надають сім'ям з дітьми певні соціальні гарантії. Мета цих заходів – поліпшити матеріальний добробут, точніше, пом'якшити економічні проблеми сім'ї та забезпечити її функціонування в інтересах суспільства.

Обидва згадані підходи до сімейної політики мають певні недоліки. Перший не враховує достатньою мірою змін, які відбуваються з сім'єю, і, по суті, заперечує різноманіття форм сімейного життя, що є невід'ємною характеристикою шлюбно-сімейних відносин на сучасному етапі. Другий підхід характеризується пасивністю щодо змін, які відбуваються з соціальним інститутом сім'ї, зокрема змін, які можна однозначно розцінювати як негативні.

Теоретичне опрацювання різних підходів до інтерпретації категорії «сімейна політика» дало змогу за основу прийняти положення про те, що

сімейна політика має розглядатися як структурна складова соціальної політики.

До основних механізмів реалізації сімейної політики ми відносимо соціальну роботу з сім'ями та соціальне обслуговування сімей. Сімейна політика має за мету створення умов для повноцінної реалізації функцій сім'ї як соціального інституту. Однак підтримати сім'ю як соціальний інститут можливо, лише допомагаючи окремим сім'ям вирішувати проблеми, надаючи підтримку в їхніх зусиллях впоратися з проблемними ситуаціями, що неминуче виникають у житті. Ця сторона діяльності суспільства, держави описується поняттями «соціальна робота з сім'ями» та «соціальні послуги сім'ям».

«Сімейна політика» визначається як цілісна система заходів соціального, економічного, правового, організаційного характеру, спрямованих на удосконалення функціонування соціального інституту сім'ї загалом, а також на поліпшення життєдіяльності окремих сімей.

1.2. Соціальна сутність сім'ї: аналіз історично-філософського аспекту

Першими, хто звернувся до аналізу природи сім'ї та її значення для суспільства, були античні філософи. Уявлення про сім'ю формуються в цей період під впливом пануючої релігії – політеїзму та відповідного світосприйняття. Пантеон давньогрецьких та давньоримських богів фактично виступив відображенням, своєрідною проекцією патріархальної сім'ї, традиційної для античної епохи. На чолі такої сім'ї стоїть батько, якому належить необмежена влада. Головне призначення сім'ї як важливої складової суспільства, на думку більшості античних мислителів, – це народження і виховання повноцінного громадянина полісу, підготовленого передусім до виконання своєї суспільної ролі. Сім'я в Античну епоху була

представлена як економічна і господарська структура, як елемент держави. Церква проповідувала стримане відношення до сім'ї, цінність сім'ї розглядалася виключно в ім'я Бога.

Видатний давньогрецький філософ Платон у своєму творі «Держава» запропонував утопічний проект майбутнього суспільства. До створення цього діалогу його спонукала криза демократії в сучасних йому Афінах. Для того, щоб така держава могла з'явитися, необхідно, передусім, гарантувати всім без винятку дітям можливість отримати однакову освіту, підкреслював мислитель. У віці двадцяти років відбувається перший відбір серед молоді у відповідності з природними задатками, причому філософ наголошував на рівноправ'ї статей: «Однакові природні властивості зустрічаються у живих істот тієї чи іншої статі, і за своєю природою як жінка, так і чоловік можуть взяти участь у всіх справах, однак жінка у всьому більш немічна ніж чоловік... А хто є однаковими за своєю природою, тим треба надати можливість займатися однаковою справою [108, с. 251]». Але, на думку автора, ця точка зору була скоріше авторитарною, ніж демократичною, оскільки за жінками закріплювались додаткові обов'язки, такі як військова служба. Платон запропонував поділ суспільства за природними здібностями та за системою освіти, яка повинна була підготувати кожну людину праці за покликанням і певного місця в соціумі.

Ті кращі представники молоді, що пройшли відбір, продовжують навчання, всі інші ж з цього моменту мають займатися виробничою діяльністю (ремеслом, землеробством, торгівлею). У тридцятирічному віці відбувається другий відбір, згідно з яким кращі серед кращих знову-таки продовжують навчання (вони ще п'ять років вивчають філософію), решта стають воїнами та управлінцями. Найкращі ж після п'ятнадцяти років практичної діяльності у віці п'ятдесяти років стають правителями, які отримують всю повноту влади. Таким чином, Платон запропонував поділ суспільства за природними здібностями (раніше поділ відбувався, на думку мислителя, за іншими ознаками) та систему освіти, яка повинна була

підготувати кожну людину для «спорідненої праці» (за висловом Г. Сковороди) і певного місця в соціумі.

Крім того, основною небезпекою для держави, на думку філософа, становить майнове розшарування та наявність сім'ї, оскільки саме багатство і сім'я виступають джерелами егоїстичних, особистих інтересів людини, які можуть суперечити суспільним інтересам. У зв'язку з цим Платон фактично заборонив приватну сферу і, зокрема, вагому її складову – традиційну родину для двох класів – правителів та воїнів.

Сім'я як би розчиняється у державі: всі члени полісного суспільства повинні керуватися передусім інтересами держави. Так, наприклад, у воїнів такого соціуму все повинно бути спільним: житла, їжа, жінки, діти. Жінки і чоловіки час від часу зустрічаються і з'єднуються з метою дітонародження. Причому статеві контакти таємно регламентуються державою: майбутні батьки повинні мати однакові здібності (тобто належати до одного класу), кращі чоловіки повинні були спілкуватися з кращими жінками для народження здорових громадян.

Діти відразу після свого народження поступають у розпорядження спеціальних людей, в обов'язки яких входить догляд за потомством. Батьки не знають своїх власних дітей. Все виховання покладене на державу. Таке становище дозволяє кожному члену держави виконувати покладені на нього обов'язки: так, жінка воїна (і, таким чином, сама є воїном) повинна була тільки у точно визначений час погодувати материнським молоком свого або чужого новонародженого немовля та продовжувати охороняти спокій держави, тоді як «нічні сидіння та інші обтяжливі обов'язки будуть справою годувальниць та доглядальниць [102, с. 258]».

Таким чином, при подібному розподілі ролей у суспільстві, запропонованому Платоном, родина припиняє виконувати свої функції та розчиняється у соціумі, який цілковито панує у всіх сферах життя своїх громадян: держава визначає вік, оптимальний для дітонародження, регламентує зачаття, народження та виховання корисного потомства.

Щоправда, у своєму останньому незакінченому творі «Закони» [109] давньогрецький філософ дещо переглянув свої погляди, відмовившись від повного знищення сім'ї, однак залишивши за державою функцію сімейного контролю за допомогою законів. Наприклад, обов'язковість вступу у шлюб (якщо чоловік до тридцяти п'яти років не одружувався, він повинен був сплачувати пеню та підлягав засудженню), обов'язковість для сім'ї мати дітей і т.п.

Учень Платона, видатний давньогрецький філософ Аристотель не погоджувався з багатьма положеннями концепції свого учителя. На думку мислителя, головною метою кожної людини виступає реалізація її здібностей у суспільстві, де вона мешкає, тобто розкриття цих талантів пов'язане із спільним існуванням людей. Сім'я виступає першим видом комунікації людей та найважливішим елементом державного устрою, підкреслював Аристотель. Вона є первісним осередком, з якого виникла держава. Об'єднання декількох родин утворює поселення. На базі об'єднання декількох поселень, у свою чергу, виникає держава. Отже, здібності людини можуть проявитися тільки послідовно в першу чергу, в сім'ї, а в подальшому і в полісі.

Відмінність між поглядами на сім'ю у Аристотеля та Платона проявляються також під час аналізу ролі жінки. Аристотель розділяє пануючі на той час погляди на зверхність чоловіка щодо жінки: так, з точки зору мислителя, жінка є тільки матерія, чоловік же виступає принципом руху цієї матерії, кращою, божественною основою. Подібні уявлення знаходять своє відображення в інших філософських напрямках: так, згідно з піфагорійською таблицею основних протилежностей світу, чоловіча основа пов'язується з раціональним порядком, жіноча з хаотичною і пасивною матерією. Давньогрецький мислитель Ксенофонт пояснював відмінності між чоловіком та жінкою так: «Бог з самого початку природу обох статей пристосував по своєму: жіночу природу – для домашніх робіт та турбот, а чоловічу природу – для зовнішніх. Тіло і душу чоловіка він сформував такими, щоб

людина могла краще перенести холод і спеку, мандрівки й військові походи, і тому він призначив йому працювати поза домом. А жіноче тіло він зробив менш здатним і тому, як мені здається, довірив їй домашні турботи [77, с. 68]».

Жінка, діти та раби були лише частиною домогосподарства і знаходились у повній залежності від чоловіка – господаря, необмежена влада чоловіка над дружиною і дітьми вважалась цілком обґрунтованою з огляду на природну неповноцінність останніх: «Влада чоловіка над дружиною можна порівняти з владою політичного діяча, влада батька над дітьми – з владою царя. Адже чоловік за своєю природою, виключаючи лише ті чи інші ненормальні відхилення, більше схильний до керівництва, ніж жінка... [5, с. 398]». Навіть більше, на думку Аристотеля, чоловіча сперма забезпечує дитині форму, а жінка відповідальна за матерію, тому тільки чоловік виступає батьком дитини: «чоловік дає запал й силу життя, а жінка-мати лише виконує роль пасивної посудини [5, с. 398]».

Давньогрецький філософ вважав, що на відміну від варварів, у яких жінки й раби займають однакове становище, греки розуміють, що «...жінка й раб за природою своєю дві різних істоти [5, с. 377]», причому він пояснював цю відмінність лише тим, що природа (на відміну від людей) не створює речі (!) багатофункціональними. Аристотель писав, що «...будь-який інструмент буде найкраще задовольняти своєму призначенню, якщо він призначений для виконання однієї роботи, а не багатьох [5, с. 378]».

Згідно Аристотеля сім'я це «перша природна форма гуртожитку, що не змінювалася у всі часи людського існування [7, с. 4]». Дійсно, сім'я в зображенні Аристотеля неодмінно має три подвійні частки і відповідні їм три форми стосунків, «перші і самоцонайменші частки сім'ї: пан і раб, чоловік і дружина, батько і діти [7, с. 8]», а тому «у сім'ї мають місце стосунки троякого роду: панські, подружні і батьківські [7, с. 9]». Відповідно до цього Аристотель розрізняє в сім'ї владу панську і влада домогосподаря, перша влада – влада над рабами, друга, – над дружиною і дітьми. Перша тягнеться

на предмети, необхідні для життя, на рабів у тому числі, друга має на увазі користь сім'ї, дружини, дітей.

На противагу Платону, Аристотель був мислителем, який задав «біологіську парадигму» в трактуванні жінок. Чоловік сподобляється їм активній формі, жінка – пасивній матерії, тілу. Аристотель писав, що жінка є жінкою в силу відсутності чоловічих властивостей. Жінка є істотою, що страждає природною неповноцінністю. Навіть більше, на думку Аристотеля, чоловіча сперма забезпечує дитині форму, а жінка відповідальна за матерію, тому тільки чоловік виступає батьком дитини: «чоловік дає запал й силу життя, а жінка-мати лише виконує роль пасивної посудини [7, с. 397]».

Аристотель також критикував платонівську ідею щодо знищення сім'ї. Він вважав, що це призведе до загибелі держави. Діти, які не будуть знати своїх батьків, будуть зневажати всіх дорослих.

Сім'я, підкреслював давньогрецький філософ, є висхідною й основною ланкою суспільства, це «спілкування, яке природним чином виникло для задоволення повсякденних потреб... [7, с. 377]. При цьому декілька сімей утворюють поселення, а поєднання поселень – державу. Отже, зробив висновок Аристотель, «суспільство, яке складається із декількох поселень, є цілком завершеною державою [7, с. 378]».

Однак, на думку мислителя, держава та сім'я виконують різні функції. Родина забезпечує умови для задоволення відтворення населення. Отже, головна функція сім'ї – народження та виховання здорових нащадків. Виконання цієї функції може забезпечити лише сім'я. Тим не менше, мислитель виступає за детальне законодавство, яке регулювало б шлюбно-сімейні стосунки. За визначенням Аристотеля, виховання дітей – це той аспект життя сім'ї, який держава повинна контролювати особливо ретельно. Виховання дитини – передусім виховання громадянина.

Деякі принципи виховання були запозичені Аристотелем у спартанців: наприклад, умертвіння слабких новонароджених; загартовування немовлят. Під час виховання дитини, необхідно, на думку мислителя, суворо

дотримуватися наступного правила: треба виключити з поля зору дитини, підлітка, юнака все те, що не відповідає достоїнству вільно народженої людини: лихослів'я; непристойні картини та статуї; комедії, які висміюють суспільство і державу. Отже, «у зв'язку з тим, що будь-яка родина.. складає частину держави, а всі люди є частинами сім'ї, у зв'язку з тим що чесноти окремих частин повинні відповідати чеснотам цілого, то необхідно й виховання дітей та жінок поставити у відповідне відношення до державного устрою; і якщо це не має значення для держави, яка прагне до гідного упорядкування, то треба мати гідних дітей та гідних жінок. І з цим необхідно рахуватися, тому що жінки складають половину всього вільного населення, а із дітей потім виростають учасники політичного життя [7, с. 402]».

Наступною важливою віхою у розумінні сутності сім'ї став період Середньовіччя, яке стало новим етапом у формуванні філософського розуміння сім'ї. В цей час змінюється ставлення до статі, сім'ї та відносин між чоловіком й жінкою. Протягом цієї епохи, людина передусім стала виступати як носій певної соціальної ролі, яка обумовлена її станом приналежністю (на відміну від античності, де людина ідентифікує себе з родом). Християнство в цю епоху стало не просто пануючою релігією, але й тією силою, яка впливала на всі сфери духовного (мистецтво, наука, філософія тощо) та матеріального (економіка, господарство) життя.

Одним з найяскравіших представників того часу є Августин Блаженний, який вважав за необхідне існування сім'ї, перш за все, задля продовження роду. «Подружнє життя треба прославляти, бо воно робить із розпусти похоті певне благо... [49, с. 21]».

В цілому для християнських релігійних філософів епохи раннього і зрілого середньовіччя проблема сім'ї не є визначальною. В їхніх творах аналіз родинних стосунків замінюється на утвердження нових відносин між людьми, які повинні ґрунтуватися на християнському розумінні любові. Античність виокремлювала тільки два види любові: чуттєве кохання та божественний Ерос. У християнстві акцентується увага на інший вид

кохання, в ньому з'являється пропагування нового виду любові – любові-співчуття до свого ближнього незалежно від статі, соціального статусу, релігійної приналежності тощо.

Остаточно виправдання подружнього життя християнською церквою в Європі відбулося в епоху пізнього середньовіччя, коли на Тридентському Соборі брак було визнано таїнством, а безшлюбність залишалася обов'язковою тільки для ченців та священників.

Цей етап завершився в кінці середньовіччя, ознаменувавши появу нового історичного періоду – епохи Відродження. Лише ця епоха змогла змінити зневагу до тілесності, яка існувала в попередній період, новим усвідомленням значущості людини і всіх проявів її буття. Філософів цього періоду цікавив творчий, діяльний індивід, його почуття та емоції, його прагнення до свободи і самовираження. Однак мислителі епохи Ренесансу практично не приділяли уваги філософському аналізу феномену сім'ї, як традиційній структурі, що зберігає цінності феодального суспільства.

В епоху Відродження широко розвивається філософія любові; любов чоловіка і дружини прагне зайняти законне місце в сім'ї. Стали можливими браки, засновані на добровільному союзі, з'явилися нові духовні віяння. Проте, як і раніше, більшість браків визначалися грошовими і становими стосунками.

Були спроби й заперечення доречності існування сім'ї. Так, зокрема, італійський мислитель-утопіст К. Кампанела у своїй роботі під назвою «Місто сонця» [55] підкреслював, що головною причиною всіх бід і негараздів виступає соціальна нерівність, існуючий поділ на бідних та багатих. Влада грошей приводить до панування в суспільстві приватних інтересів, що веде до руйнування моралі, прагненню зробити якомога більше незважаючи ні на що, що врешті решт призводить до знищення людини.

Тому К. Кампанела закликав змінити існуючий стан речей і побудувати державу, життя в якій будується на відсутності приватної власності. З ліквідацією приватної власності пов'язана ліквідація сім'ї та уведення

спільності жінок, бо «власність утворюється у нас і підтримується тим, що ми маємо кожен своє окреме житло і власних жінок і дітей», а «звідси виникає себелюбство [56, с. 8]». Спільність жінок допоможе державі контролювати народження та виховання дітей. Після вигодовування дітей віддають спеціальним вихователям, які навчають їх основам наук, водночас вивчаючи їхні нахили й здібності. Отже, К. Кампанела запропонував побудувати своєрідну державу-комуну, елементом якої має бути сім'я. (Цікаво, що у Парагваї єзуїти в кінці XVII – протягом першої половини XVIII ст. намагалися втілити в життя цей утопічний проект і побудувати місто Сонця. Ця спроба була безуспішною).

Епоха Нового часу є наступним історичним періодом, який остаточно формує уявлення про повну протилежність духовного й тілесного, раціонального й природного, того, хто пізнає й того, що пізнається. В цей час домінує ділова установка на брак, проте, колишні розпорядження поступово застарівають. Стосунки між чоловіком і дружиною в браку знаходяться в тісній залежності від соціокультурних представлень, що існують в суспільстві.

Англійський філософ XVII ст. Ф. Бекон розглядав природу не як живий організм, але як щось механічне, яке необхідно контролювати та перетворювати. Ця тенденція вела до придушення природного, матеріального й тілесного. Тому не дивно, що погляди Ф.Бекона на родину (не дивлячись на певні позитивні моменти, на які він звертає увагу) є досить скептичними: «Той, у кого є жінка та діти, віддав заручників долі, бо сім'я є перешкодою на шляху здійснення великих заходів, як добродійних, так і зловмисних [15, с. 527]». «Без сумніву, що найкращі заходи, які принесли найбільшу користь суспільству, виходили від нежонатих та бездітних людей, які і своїми уподобаннями, і своїм багатством як би злились з суспільством та обдарували його [16, с. 365]». Отже, англійський мислитель протиставляв сімейні та суспільні інтереси і вважав, що сім'я перешкоджає суспільному служінню.

Однак сім'я потрібна для того, щоб, по-перше, прив'язати чоловіка до своєї країни (тобто родина виступає своєрідними кайданами, які перешкоджають його мобільному пересуванню) і, по-друге, сім'я апелює до людяності чоловіка, пом'якшуючи його суворий характер: «..а однаки, хоча вони є набагато щедрішими жонатих, бо мають більше можливостей робити милість, разом з цим все ж є більш жорстокими та бездушними (із них виходять суворі інквізитори), тому що до їх ніжності не так часто звертаються [16, с. 366]». Напевно, є симптоматичним, що Ф. Бекон говорить тут про привабливість створення сім'ї з точки зору тільки чоловіка, адже призначення жінки – тільки сімейна сфера, що навіть не обговорюється.

Інший англійський філософ Дж. Локк розглядав всі існуючі соціальні структури, зокрема, сім'ю крізь призму теорії «суспільної угоди». Так, на його думку, «шлюбне співтовариство утворюється за допомогою добровільної угоди між чоловіком і жінкою; і хоча воно переважно зводиться до з'єднання і до права кожної людина на тіло іншої, оскільки це необхідно для основної мети – потомства, воно в той же час спричиняє за собою взаємну підтримку і допомогу [83, с. 306]».

Деякі ж мислителі цього часу, зокрема, французькі просвітники відмітили необхідність зміни приниженого становища жінки у суспільстві і в сім'ї, яке обумовлене як об'єктивними (існуючим законодавством), так і суб'єктивними чинниками (системою виховання). Подібних поглядів притримувалися і французькі соціалісти-утопісти А. Сен-Симон, Ш. Фур'є, англійський філософ Дж. Міль, які вважали, що існуюче становище жінки обумовлене певною соціальною роллю, яку диктує їй суспільство, та виступали за її емансипацію. Зокрема Ш.Фур'є вважав, що головним принципом соціального прогресу є розширення прав жінки, Дж. Міль відстоював майнові та політичні права жінок, виступав за надання рівного виборного права всім громадянам незалежно від статі та соціального походження.

Ще один представник цієї епохи, французький філософ-матеріаліст К.-А. Гельвецій акцентував увагу на існування різноманітних форм шлюбу в залежності від професії подружжя. Так, у селянській родині «подружжя обопільно й щоденно потребує один одного... Подружжя, дбаючи одне про одного, тобто про поліпшення своїх земель, бачиться мало, не знає нудьги, отже й знеохоти [28, с. 404]». В інших сім'ях, де подружжя займається різною діяльністю, особливо де чоловік виступає у суспільній сфері, «жінка тоді для нього є власність розкоші й утіхи [29, с. 404]». А оскільки підґрунтям добробуту держави виступає, на думку мислителя, освіта та виховання, а першою вихователькою для дитини виступає його мати, то Гельвецій все ж відстоював рівність жінок і чоловіків у всіх сферах життя.

Протилежних поглядів дотримувався філософ Ж.-Ж. Руссо, який вважав, що у кожній статі своє призначення: чоловік має бути активним й сильним, жінка ж, відповідно, пасивною та слабкою. Чоловік уособлює розум, а жінка – емоції, пристрасті, неконтрольовані почуття, тому чоловік у порівнянні з жінкою є вищою істотою. На думку філософа, тільки чоловік має можливість, здійснивши інтелектуальне пізнання світу й себе, наблизитися до істинної людської природи і стати справжньою людиною. Жінкою ж керують пристрасті, які не тільки заважають їй наблизитися до стану розвитку справжньої людини – чоловіка, але й шкодять в цілому суспільству, його розвитку.

На думку мислителя, родина виникла у стародавні часи як природна спільність. Він писав: «Найбільш стародавнім із всіх суспільств та одним єдиним природним є сім'я... Таким чином, сім'я – це, якщо хочете, прообраз політичних суспільств, правитель – це подoba батька, народ – дітей... [121, с. 170]».

Проблеми як в сім'ї, так і в соціумі, підкреслював Руссо, походять від неправильного виховання, тому «сім'я повинна виходити із інтересів вітчизни, держави, й ці інтереси повинні проявлятися у вихованні дитини.

...Хіба гарний син, гарний чоловік, гарний батько не є одночасно й гарним громадянином? [122, с. 15]».

В епоху Нового часу з'являється та розвивається капіталістичне суспільство. Виникає виробництво, виробнича сфера, яка є відчуженою від приватної, сімейної сфери (на відміну від попередніх періодів, натурального господарства). Отже, сім'я втрачає роль економічної одиниці суспільства. Зростає мобільність населення, що призводить до обмеження або навіть розривання сімейних стосунків між родичами. Найважливішим для багатьох сімей стає накопичення та примноження багатства, бо воно виступає мірою оцінювання людини.

Засновник німецької класичної філософії І. Кант, продовжуючи традицію Аристотеля щодо розуміння неоднакового становища чоловіка та жінки в суспільстві і сім'ї, обґрунтовує її з точки зору раціоналізму. «Для єдності та нерозривності зв'язку недостатньо простого поєднання двох осіб; одна особа повинна бути підпорядкована іншій й одна з них повинна у чомусь переважати іншу, щоб мати можливість володіти нею або керувати [58, с. 340]». Брак по Канту – «це етично-правовий інститут, при цьому роль чоловіків в союзі – досить істотна, зважаючи на «природну перевагу» [59, с. 549]».

Відмінності статевих особливостей обумовлені природою, природним призначенням кожної статі. У сімейному житті жінка доповнює чоловіка, а чоловік, в свою чергу, також її доповнює, причому як би «перекриває» недоліки жінки й тільки тоді створюється гармонійна пара, підкреслював німецький мислитель. Подібний розподіл здібностей виступає природною основою існування сім'ї, а тому вона грає вагомую роль у житті суспільства. Кожен шлюб повинен базуватися до договірних основах. Права кожного члена сім'ї, на думку І. Канта, не повинні порушуватися. Подружжя покликано зберігати вірність один одному протягом життя. Найбільш доцільним та етичним виступає моногамний шлюб.

Сім'я не обов'язково повинна мати дітей, але батьки зобов'язані виховувати своїх дітей, підкреслював мислитель. Тільки за допомогою виховання (і хоча вихованням опікуються школа і церква, провідна роль у виховному процесі належить саме родині) долається зла людська природа і виникає справжня людина, яка у своїх вчинках керується моральними нормами. Стосунки батьків та дітей після повноліття останніх повинні ґрунтуватися на моральному обов'язку та почутті вдячності.

«Зв'язок сім'ї з іншими сферами соціального життя І. Кант обмежив лише сферою контролю з боку держави над природними стосунками подружжя. Висуваючи в якості засобів регулювання їхніх стосунків мораль і право, Кант віддав перевагу останньому [59, с. 23]».

Погляди І. Канта на брак і сім'ю суперечливі. З одного боку, він оперує поняттям «чистого» браку (оскільки його джерелом є «чистий» розум), а з іншого боку – ідеалізує норми, що «діють при його житті, і правила шлюбно-сімейних стосунків [164, с. 199]».

І. Кант вважав, що, створити союз можна за допомогою договору подружжя і відповідного висновку людей, що відносяться до законодавців і служителів закону (судді, мери, губернатори), тобто церковне таїнство тут припиняло грати велику роль. В основному теорія природного права відстоювала раціональну політику шлюбно-сімейних стосунків, але на практиці виявилася досить малодійовою.

Як і І. Кант І. Фіхте розглядає брак з точки зору природного права. Початкова теза вчення І. Фіхте: «мужчина – стать діяльна, жінка – пасивна». Тому філософ підтримує І. Канта, кажучи про те, що «жінка не є юридичною особою, держава гарантує чоловікові право власності на все майно дружини. Відмінності статей в духовній сфері виявляються не менше, чим у фізичній, оскільки чоловіки на відміну від жінок всі свої знання отримують виключно за допомогою розуму [163, с. 106]». Проте І. Фіхте визнавав, що жінка, поза сумнівом, повинна мати однакові права з чоловіками не лише в сім'ї, але і в суспільстві. Філософ відводить жінці вирішальну роль в духовному житті

сім'ї. Наприклад, він вважає, що її природний потяг виражається в любові, яка служить об'єднанням природи і розуму. У любові виявляється етична натура жінки. Жінка – носій і розповсюджувач любові серед людей. Чоловік не здібний до любові, моральність його натури полягає у великодушності.

Видатний німецький мислитель Г.В. Гегель також визнавав верховенство сильної половини людства, оскільки за чоловіками закріпився діяльний початок, а жінка, згідно ученню філософа, вдає із себе «пасивний і суб'єктивний початок [25, с. 198]». «Субстанціальне призначення жінки – життя в сім'ї, тоді як дійсне субстанціальне життя чоловіка виявляється в державі, науці і ін. [25, с. 198]». Г. Гегель заперечує можливість для жінки займатися суспільною діяльністю: держава відкидає небезпеки, коли жінки знаходяться на чолі уряду, бо вони «керуються випадковими схильностями і думками [25, с. 201]».

Видатний німецький мислитель Г. Гегель пройшов певну еволюцію поглядів на сім'ю та стосунки між чоловіком й жінкою.

Г. Гегель намагається надати чітку, вичерпну та однозначну дефініцію поняття «сім'ї», «шлюбу» та вписати дані визначення та інститут у свою складну систему розгортання та функціонування світового духа.

Більшість дослідників вважають, що Г. Гегель дає надзвичайно вдалий синтез у визначенні даних понять. Дослідники сім'ї, як соціального інституту такі, як Ф. Адамський, Д. Белл, Т. Парсонс, К. Слан говорять, що Г. Гегель синтезував усі попередні уявлення про сім'ю та шлюб сформулювавши універсальне і традиційне розуміння цих інститутів. Протягом наступних десятиліть, аж до кінця 80 років ХХ ст., інші дослідники намагалися доповнити або змінити погляди Г. Гегеля, але ніхто не наважився виступити із запереченням гегелівського трактування родини. І тільки із появою таких соціальних форм, як гомосексуальні сім'ї та партнерство, переважна більшість дослідників почала говорити про потребу зміни у підході дифініювання сучасної нам сім'ї та шлюбу, так з'явилися ідеї концепції постродиної сім'ї та кінця традиційної сім'ї.

Г. Гегель був одним з перших філософів, хто висловив здогадку про те, що форми сім'ї та шлюбу є історично обумовленими. Зокрема, сім'я буржуазного соціуму є продуктом приватної власності на землю та пануванням християнської моралі. Отже, пояснення всіх процесів, пов'язаних з феноменом сім'ї, необхідно шукати в історичних закономірностях.

«Сучасна родина у гегелівській тріаді – античність-середньовіччя-сучасність – виступає як синтез двох попередніх фаз і у такій якості повинна включати загальнолюдські моральні цінності. Такими цінностями у сфері сім'ї, за думкою Гегеля, є цілковите панування волі батька, якій повинні беззаперечно підкорятися інші члени сім'ї, у зв'язку з цим необмежене право розпоряджатися всім сімейним майном, обмеження світу жінки сімейними рамками, залежність дітей від волі батьків у виборі шлюбного партнера [77, с. 34]». Таким чином, вищим щаблем розвитку сім'ї Г. Гегель вважав патріархальну сім'ю.

З другої половини ХІХ століття особливе значення у вивченні проблем сім'ї почав представляти конкретний історичний матеріал, необхідний для пояснення основних закономірностей історичного розвитку сім'ї, що відзначають залежність форм сім'ї і системи цінностей від спільної зміни історичних умов.

Один із засновників марксизму Ф. Енгельс вважав, що сімейні стосунки істотно впливають на всю систему соціальних відносин: «суспільні порядки, за якими живуть люди певної історичної епохи і певної країни... обумовлюються ступенем розвитку, з одного боку – праці, з іншого – сім'ї [91, с. 26]». Значущість сім'ї обумовлена її визначальною функцією, адже в ній здійснюється «виробництво самої людини [189, с. 26]».

Розглядаючи історичний розвиток сім'ї, Енгельс підкреслював, що пануюча форма сім'ї в тому чи іншому соціумі залежить від його способу виробництва. Зміна способу виробництва змінює форму власності, зокрема, у

капіталістичному суспільстві «сімейний устрій повністю підпорядкований відношенням власності [189, с. 26]».

Сім'я, таким чином, розглядалася мислителем як сума проявів економічних відношень (розділення праці, розподіл продукту праці, приватна власність). Революція та як наслідок – виникнення соціалізму, – на думку Енгельса, повинні були знищити приватну власність, а широке залучення жінок у суспільне виробництво допоможе встановити справжню рівність і подолати дискримінацію. Подальший розвиток суспільства позбавить жінок тягаря введення домашнього господарства. В такому суспільстві утвердиться нова форма сім'ї, основою якою виступлять справжні людські почуття (кохання), а не зиск і прагматичний розрахунок, щира взаємна повага та рівність статей.

Поступово впродовж Нового і, пізніше, Новітнього часу, на перший план виходить індивідуалізація особи, в сім'ї і браку, «прогресивне» відношення батьків до дітей; у подружньому зв'язку почали бачити союз двох індивідів, що люблять і поважають один одного за властиві ним якості. Не дивлячись на те, що брак як і раніше влаштовується як комерційна операція, міцність, тривалість і ефективність цієї операції тепер залежать від таких чинників, як особисті схильності і симпатії.

Серйозну увагу філософському аналізу сім'ї приділяли й російські мислителі XIX – початку XX ст., причому можна виділити два напрямки щодо розуміння сім'ї в філософії Росії: перший напрямок розвивається у руслі західництва, а другий базується на православ'ї.

Послідовники першого напрямку (зокрема, М.Г. Чернишевський, Д.І. Писарєв, О.І. Герцен) засуджували погляди своїх ідейних попередників – соціалістів-утопістів (наприклад, Ш. Фур'є) за відмову від сім'ї, за нерозуміння ними її ролі у суспільстві. Так, О. Герцен високо оцінював традиційну селянську родину, дотримання її членами моральних настанов і вважав, що така сім'я може стати прикладом для Європи та ґрунтом для подальшого перетворення Росії (теорія «російського соціалізму»).

М. Чернишевський вважав за необхідне «радикальне перетворення відносин статей між собою, а також й всього порядку суспільства [178, с. 401]».

Варіант такого перетворення суспільства, заснований на сполученні ідей французького утопічного соціалізму та філософії «здорового егоїзму» німецького філософа Л. Фейєрбаха, російський мислитель запропонував у своєму романі «Що робити». Викладаючи в ньому програму соціалістичного перетворення суспільства, автор детально обговорював і різні аспекти емансипації жінок (найбільш важливими з яких є економічна незалежність та позбавлення від сімейного гноблення) [180].

Інший російський мислитель Д. Писарєв піднімав проблему диференціації статей і нерівності між чоловіком та жінкою. На його думку, треба надати рівні можливості жінкам, передусім можливість отримати гідну освіту. Саме знання дозволить жінкам відчувати себе незалежною, самостійною людиною, розвине в ній сили для боротьби та протесту проти існуючих соціальних порядків. Це, в свою чергу, дозволить жінці правильно виховувати дітей і створювати нормальні стосунки в сім'ї. Отже, головним питанням для російських західників постає проблема несправедливого становища жінки у суспільстві та сім'ї й можливості його подолання.

Для представника іншого напрямку російської філософії – слов'янофільства, О.С. Хом'якова, сім'я – це божественно санкціонований союз статей для подолання статевого антагонізму (який, в свою чергу, виступає історичною даністю та волею Бога), в якому «серце жінки» облагороджує «розум чоловіка». Однак висока оцінка, яку О. Хом'яков давав жінкам, зовсім не заважала йому розглядати емансипацію як право жінки на розпусту нарівні з чоловіками, що, на його погляд, призведе до глибокої деградації всього суспільства. Полемізуючи зі Жорж Санд, російський мислитель оцінював емансипацію жінок як таку, яку веде до «війни статей». Тільки діти та сім'я можуть бути, підкреслював О. Хом'яков, священним захистом, який «рятує слабкість жінки від буйної енергії чоловічої зверхності

[176, с. 262]». Отже, погляди Хом'якова з цього питання є цілком традиційними: статі тлумачиться ним у чисто біологічному значенні, а підкорення жінки – як «природна» та «божественна» даність, тому сім'я – її призначення.

Російський філософ «київського кола» М.О. Бердяєв в своїх роботах також аналізував проблеми сім'ї в першу чергу у співставленні її з феноменами статі та кохання. «Таємниця статі, до розуміння якої, на його думку, наблизились лише містики, полягає в тому, що диференціація людини на чоловіка та жінку затемнює факт істинної природи людини, яка є бісексуальною, тобто андрогеном. Людина в своїй повноті, як образ і подоба Бога, предвічний Адам, є цілісна андрогенна людина, діва-юнак [182, с. 571]».

М. Бердяєв, як і Фіхте, наполягав на аморальності продовження шлюбу через відсутність кохання. Тому, не дивлячись на досить скептичне ставлення до сім'ї, М. Бердяєв вважав її існування (зважаючи передусім на виконання цих функцій) доцільним: «Сім'я є перш за все є буржуазністю «світу цього», в ній глибини статі залишаються неусвідомленими... І все-таки сім'я, як і будь-який закон, має те саме релігійне виправдання і сенс, як і держава [9, с. 16]».

Глибоко релігійний російський мислитель В.В. Розанов досить часто звертався до проблеми статі, сім'ї, шлюбу. На його думку, сім'я не є предметом філософського дослідження, вона є темою багатого художнього (белетристичного) відтворення. Він надавав сім'ї та подружнім стосункам сакральне значення: «Шлюб є не тільки таїнством, але й найбільш великим з таїнств: народжуючись, помираючи і нарешті вступаючи у шлюбний, тобто найглибший зв'язок з людиною та людством, кожен з нас підходить до краю індивідуального буття свого [119, с. 45]». Причому для В. Розанова сім'я є не просто священною, але є «сходінкою підняття до Бога [1199, с. 45]».

Ідея сім'ї у В. Розанова в значній мірі відповідає «динаміці його духовних пошуків від «філософії розуміння» до «філософії життя [119, с. 6]».

В них філософ сполучає соціологію сім'ї і метафізику. На цьому стику сім'я як соціальний інститут спирається на якісь містичні підстави. Ігнорування цих підстав, підміна їх суспільно-громадській доцільністю може вести до деструктивних явищ в сім'ї і в суспільстві в цілому.

Для В. Розанова кохання, в тому числі і статеве, є невід'ємною частиною сім'ї, подружніх стосунків, тому «стать не є чимось ганебним, забороненим, а є містичною основою життя, основою сім'ї, основою суспільства [156, с. 232]».

Шлюб, подружнє життя, підкреслював мислитель, повинні бути заснованими на любові, на статевому інстинкті у найглибшому метафізичному його сенсі. Але часто замість цього, цей інстинкт, згідно Розанову, виступає продовженням холостяцьких задоволень. Крім того, мислитель виступав за моногамність у шлюбі та вважав, що кожна людина повинна укладати шлюб тільки один раз.

Крім того, людська історія, підкреслював філософ, бере свій початок в сім'ї та поєднанні статей. Історія почалася із моменту поєднання Адама та Єви, а «шлюб зараз же реалізується після гріхопадіння та вигнання з раю, як початок спокутувального устрою... людини [118, с. 311]».

Стать, яка є виключеною з релігії, з «дихання», яка не просякнута цим диханням, стала, в свою чергу, основою «пасивної» сім'ї та номінально релігійного (лише у хвилину вінчання) шлюбу. Звідси надзвичайно мала кількість щасливих родин. Причому щасливими сім'ями, підкреслював мислитель, є такі сім'ї, де сильною є «тваринна» основа, де члени сім'ї «збиті у «купу», копірсаються один коло одного, живуть в теплій атмосфері дихання, у них є почуття серйозності, якщо не релігійності, яке є розлитим на самий ритм шлюбу, його реальну та довготривалу сутність [118, с. 87]». У такій сім'ї діти шанують своїх батьків, шанують «само релігійно», а не дякують за певні матеріальні цінності. «Діти – релігійні істоти й знаходяться у релігійному зв'язку з батьками. Це як слова однієї молитви, що розбіглися, зв'язок яких вже не зрозумілий [119, с. 89]». Але лише у цьому зв'язку,

підкреслював В. Розанов, досягається сутність дитини, нерозривний зв'язок чоловіка та жінки, вічна любов.

Таким чином, концепції філософів різних епох відображають існуючі погляди на сім'ю. Протягом всієї історії можна виділити декілька напрямків щодо розуміння сутності сім'ї та перспектив її розвитку, а також щодо розподілу у ній соціальних ролей.

Отже, проаналізувавши найбільш впливові та аргументовані філософські теорії щодо сім'ї як соціального інституту, пропонується порівняльна ретроспективна таблиця найбільш важливих аспектів становлення поняття сім'я.

Таблиці 1.1

Порівняльна характеристика трактувань поняття «сім'я»

Період	Представник	Розуміння сім'ї
Антична епоха	Платон	є найбільшою небезпекою держави, джерело егоїстичних, особистих інтересів людини, має існувати виключно задля дітонародження; чоловік – має ведучу роль, жінка – у всьому більш немічна ніж чоловік
	Аристотель	є першим видом комунікації людей, найважливішим елементом державного устрою, первісним осередком виникнення держави, основною ланкою суспільства, панування монархічної влади; чоловік – є активною формою, жінка – є пасивною матерією, тілом, страждає природною неповноцінністю

Продовження Таблиці 1.1

Період Середньовіччя епоха Відродження	Августин	існує, перш за все, задля продовження роду
	Блаженний К. Кампанела	як елемент держави-комуни, введення спільності жінок
Епоха Нового часу	Ф.Бекон	є перешкодою на шляху здійснення великих заходів, суспільному служінню, потрібна для прив'язання чоловіка до країни, апелює до його людяності; чоловік має ведучу роль, призначення жінки – тільки для сімейної сфери
	Дж. Локк	є елементом «суспільної угоди», зводиться до з'єднання, до права кожної людини на тіло іншої для народження потомства
	Ш.Фур'є	запропоновано розширення прав жінки
	Дж. Міль	відстоювання майнових та політичних прав жінок, надання виборного права
	К.-А. Гельвецій	визнання існування різноманітних форм шлюбу в залежності від професії подружжя; жінка – є першою вихователькою для дитини
	Ж.-Ж. Руссо	є прообразом політичних суспільств, повинна виходити із інтересів держави; чоловік уособлює розум, є вищою істотою, має можливість, наблизитися до істинної людської природи; жінка уособлює емоції, пристрасті, неконтрольовані почуття, є пасивною та слабкою

Продовження Таблиці 1.1

Епоха Нового часу	I. Кант	є етично-правовим інститутом; чоловік – повелитель, має право володіти жінкою, жінка – «домашня тварина», «предмет володіння», не є особою як громадянин і не володіє цивільною самостійністю
	I. Фіхте	є елементом природного права; чоловік – діяльна стать; жінка – пасивна стать
	Г.В. Гегель	є продуктом приватної власності, верховенство сильної половини людства, вищий рівень розвитку – патріархальна сім'я; чоловік – діяльний початок; жінка – пасивний і суб'єктивний початок, призначення – життя в родині
	Ф. Енгельс	є визначальною функцією, здійснення «виробництва самої людини», є сумою проявів економічних відношень; широке залучення жінок у суспільне виробництво
Рубіж 19 і 20 століття	О. Герцен	надання високої оцінки традиційної селянської родину, дотримання її членами моральних настанов
	М. Г. Чернишевський	визнання емансипації жінок, їх економічної незалежності, позбавлення від сімейного гноблення, радикальне перетворення відносин статей між собою, а також й всього порядку суспільства
	Д. І. Писарєв	підняття проблеми диференціації статей і нерівності між чоловіком та жінкою; надання рівних можливостей жінкам, можливість отримати гідну освіту

Продовження Таблиці 1.1

	О.С. Хом'якова	є божественно санкціонованим союзом статей для подолання статевого антагонізму; чоловік має ведучу роль, призначення жінки – сім'я, емансипація – є розпустою
	М.О. Бердяєв	є буржуазністю, має те саме релігійне виправдання і сенс, як і держава, аморальність продовження шлюбу через відсутність кохання
	В.В. Розанов	є «сходиною підняття до Бога», шлюб є таїнством

Зростання індивідуалізації людини, автономії особистості, бурхливі соціальні процеси, які врешті-решт послабили стандарти й норми сімейних відносин, які відмічаються протягом ХХ століття, ставлять під загрозу задоволення всіх видів одвічних, базових прагнень і потреб людини, ведуть до дестабілізації сім'ї.

Американський філософ та психолог Е. Фромм підкреслював, що у сучасному суспільстві, де ринкові закони просякають все, сім'я виникає на базі поєднання двох людей, які не є близькими за духом, тому така родина була названа мислителем «егоїзмом удвох» і навіть «божевіллям удвох».

Такі шлюби укладаються на основі шлюбного контракту, адже він «дає кожній із сторін виключне право на володіння тілом, почуттями і увагою партнера. Тепер вже немає потреби нікого завойовувати..., докладати зусиль, щоб бути привабливим і викликати любов, тому обидва починають набридати один одному, вони задовольняються спільним володінням того, що мають: грошима, суспільним становищем, будинком, дітьми [169, с. 75-76]». Таким чином, ринкова орієнтація у людських стосунках та привласнююча психологія людей призводять до деградації сім'ї, тому що в ній не знаходять задоволення базові потреби людини – потреба подолати

свою самотність й ізольованість та потреба в укоріненості. Головним «винуватцем» кризи у сучасній сім'ї Е. Фромм вважав устрій суспільства та пропонував програму гуманізації соціуму.

Сучасні шлюби укладаються на основі шлюбного контракту, адже він дає кожній із сторін виключне право на володіння тілом, почуттями і увагою партнера. Таким чином, ринкова орієнтація у людських стосунках та привласнююча психологія людей призводять до деградації сім'ї, тому що в ній не знаходять задоволення базові потреби людини – потреба подолати свою самотність й ізольованість та потреба в укоріненості.

Отже, проаналізувавши найбільш впливові та аргументовані філософські теорії щодо сім'ї як соціального організму, ми можемо досить умовно поділити їх на чотири напрямки.

Прихильники першого напрямку (зокрема, Аристотель), безпосередньо пов'язують виникнення суспільства із сім'єю та вважають її важливою соціальною структурою, яка має надзвичайні соціальні функції. Негаразди у сім'ї як соціальному інституті позначаються на всіх інших складових соціуму. Тут родина розглядається як своєрідна клітинка соціального організму, без якої функціонування держави й суспільства є неможливим. Патріархальна сім'я у цьому випадку розглядається в якості усталеного взірця, певної норми, інтереси ж суспільства і сім'ї практично збігаються.

Другий напрямок (його представники – (Платон, Кампанелла тощо) розглядає родину як таку соціальну структуру, яка хоч і виконувала певні соціальні функції, проте, на їхню думку, робила це не завжди добре, а суспільство і держава будуть їх виконувати краще. Інакше кажучи, мислителі цього напрямку пропонують фактично розчинити сім'ю в суспільстві.

Прибічники третього (Енгельс, Чернишевський, фемінізм), як і автори попереднього напрямку також вважають сім'ю соціальним інститутом, проте роблять зовсім інші висновки, бо вважать будь-яку соціальну інституцію (зокрема сім'ю) інструментом тиску, а то і гноблення особистості (особливо це стосується жіночої статі). У цьому випадку мислителі виступають за

знищення (крайній варіант) сім'ї як інституції, або зміну патріархальної сім'ї на інші її типи.

Прихильники четвертого напрямку відмічають як позитивні, так і негативні впливи, які справляє сім'я на суспільство, розглядають її як певну цілісність, яка має унікальну природу, тому підкреслюють певне неспівпадіння інтересів цих інститутів, а тому виступають за таку державну політику, яка б виходила з інтересів сім'ї.

Таким чином, напрями тлумачення поняття сім'я можуть бути засновані виходячи з різних критеріїв чи ознак. На нашу думку, критерії можуть бути наступними:

- в залежності від розподілу ролей – класично-патріархальна (сім'я, побудована на класичних канонах, чоловік має ведучу вирішальну роль, жінка в усьому слідує за чоловіком, панує беззаперечне підпорядкування чоловікові), класично-матріархальна (сім'я, побудована на класичних канонах, жінка в родині виступає в ролі лідера), класично-рівноправна (сім'я, побудована на класичних канонах, велика увага приділяється врахуванню інтересів та можливостей дружини та чоловіка);

- за типом панування влади у родині – авторитарна (сім'я, побудована на абсолютному підкоренні влади чоловіка), демократична (сім'я, побудована на взаємоповазі членів родини, врахуванні особистої думки всіх, в тому числі і дітей, спільне вирішення всіх виникаючих питань, переважають гармонійні стосунки співпраці), ліберальна (відсутність заборон один до одного з боку чоловіка чи дружини, панування егоцентричних інтересів, відчуженість, відстороненість членів сім'ї один від одного, відсутність прихильності);

- за ступенем взаємодії з зовнішнім середовищем – відкрита (сім'я, що легко піддається впливам зовнішнього середовища); закрита (сім'я, що не піддається впливам зовнішнього середовища, встановлює власні правила розподілу ролей, обов'язків, влади);

– за обсягом надання прав жінкам – емансипована (жінки працюють нарівні з чоловіками, мають економічну незалежність, вирішують ключові сімейні питання, мало часу приділяють домашнім справам), неемансипована (жінка в сім'ї виступає в ролі берегині, основна її діяльність пов'язана з веденням домашніх обов'язків, має певну залежність від чоловіка);

– за рівнем духовності – духовна (сім'я, заснована на орієнтування своїх членів до духовних цінностей і християнської моралі), ліберальна (сім'я, яка заснована на відсутності певної моралі, прищеплення конкретних духовних цінностей, дає можливість всім членам родини самостійно обирати за себе орієнтири).

1.3. Сім'я та подружжя як феномен людської спільноти

Будь-яка спільнота людей складається з різних неповторних індивідуальностей, що володіють тільки їм властивою генетичною програмою, реакцією на впливи природного і суспільного середовища, здатністю включатись у соціум, у відношення з іншими людьми і створювати навколо себе «мелодію» власних випромінювань і полів, у тому числі магнітних, світлових, біохімічних і т.д., а також дружності, ворожнечі, доброти, злостивості, оптимізму, песимізму, симпатії, антипатії тощо [137, с. 23]».

Потребу в їжі, житлі, одязі, особі іншої статі, людина може одержати тільки спілкуючись з іншими людьми; її справжня життєва цілісність і багатство цілком залежить від її дійсних відношень з іншими людьми. Тільки спілкуючись і взаємодіючи, люди, як фізично так і духовно, творять одне одного. Тільки в спілкуванні і служінні суспільним інтересам індивід виявляє свої здібності і стає особистістю.

Насамперед в процесі спілкування і споживання, у відносинах людей відбувається пізнання людини людиною, і розвиток індивіда зумовлений

розвитком усіх інших індивідів, з якими він перебуває в прямому чи опосередкованому спілкуванні, згідно І. Канта, «людина має схильність спілкуватися з собі подібними, тому що в такому стані більше відчуває себе людиною»; є й інший бік цього процесу, згідно А. Екзюпері: «найбільша розкіш на світі – це «розкіш людського спілкування [51]».

«Життя людини є в кінцевому рахунку є задоволення її потреб, на основі яких розгортаються, здійснюються різні види її внутрішньої і зовнішньої активності. Якщо мати на увазі зовнішню активність, то вона проявляється насамперед у спілкуванні і діяльності [87, с. 136]».

В стосунках між чоловіком і жінкою здійснюючи свою життєдіяльність в якості Я, людина самоутверджуючись спрямована назовні, на іншу людину, на Ти; так би мовити, «зсунута» з свого егоїстичного центру і спів присутня в житті іншої людини. Бо вона не для того «тут», щоб представляти виключно себе і відображати, утверджувати тільки своє і тільки себе: вона «тут» для того, щоб представляючи себе і не перестаючи любити себе, вміти поступатись собою, своїми інтересами і бажаннями задля добра і щастя іншої особи.

Проти самотності «бунтує» сама природа людини, бо тільки відчуття Ми надає їй впевненості в собі, допомагає долати труднощі і перешкоди, безпорадність і безнадію. В будь-якому випадку людина потрібна іншій людині.

Сім'я не тільки має свою ідентичність, але також і свою місію – те, що може і повинна «чинити». Місія сім'ї забезпечується ефективним виконанням сім'єю своїх функцій і її розвитком в умовах внутрішньої і зовнішньої дії [175, с. 114].

Найбільш важливою особливістю сімейних функцій на думку вченого Г. Навайтиса, є їх комплексність, заснована на взаємодії конкретних людей (родичів). Кожна потреба, яка задовольняється сім'єю, може бути реалізована і без неї. Однак тільки в сім'ї ці потреби можуть задовольнятися комплексно,

а отже, оптимально. В інших випадках їх потрібно розподіляти між різними людьми і соціальними інститутами [96, с. 5].

Звернення до «початку» створення є для сім'ї необхідністю, якщо вона прагне пізнати й реалізувати себе згідно з внутрішньою правдою не тільки свого існування, але також і свого діяння в історії. А оскільки сім'я встановлена як «спільнота життя і любові [2, с. 13]», то на підставі своєї місії вона повинна щораз більше ставати тим, чим є, тобто – спільнотою життя і любові. Згідно М. Поповича: «обгороджене місце освоєного сім'єю світу, це місце, де свої почувають себе надійно [113, с. 24]». У перспективі, яка сягає самих коренів подружньої і сімейної реальності, треба сказати, що в остаточному рахунку суть і завдання сім'ї визначені любов'ю. Тому сім'я отримує місію збереження, об'явлення і передавання любові.

Кожне окреме завдання сім'ї є виразом і конкретним виконанням цієї місії. Через те потрібно більше вникати в цю особливу місію сім'ї та досліджувати її багатоманітні й водночас поєднані між собою елементи.

У цьому значенні, починаючи від любові та постійно звертаючись до неї висвітливо три основні завдання сім'ї:

- 1) творення спільноти осіб;
- 2) служіння життю;
- 3) участь у розвитку суспільства.

«Справжня сутність любові, – пише Гегель, – полягає в тому, щоб відмовитись від свідомості самого себе, забути себе в іншому «я», однак в цьому зникненні і забутті вперше придбати самого себе [23, с. 107]».

В любові найвищим і найціннішим є посвята себе іншій людині, відмова від самодостатності свого існування і своєї свідомості.

Заснована з любові й просякнута нею, сім'я є спільнотою осіб: чоловіка і жінки – як подружжя, батьків, дітей і родичів. Її першим завданням є вірне переживання дійсності спільноти в неперервній праці на благо розвитку істинної спільноти осіб.

Внутрішньою основою, тривкою силою і остаточною ціллю цього завдання є любов: без любові сім'я не може не те що жити, зростати й удосконалюватися як спільнота осіб – без любові вона взагалі не є спільнотою осіб. «Людина не може жити без любові. Людина залишається для себе незрозумілою істотою, її життя позбавлене сенсу, якщо їй не відкриється любов, якщо вона не зустрінеться з любов'ю, якщо не досвідчить її і не вчинить її у якийсь спосіб своєю, якщо не матиме в ній живої участі [50, с. 274]».

Любов між чоловіком і жінкою в подружжі і похідна від неї, розширена форма їхньої любові – любов між членами цієї сім'ї: між батьками і дітьми, між братами і сестрами, між рідними і домашніми – оживляються і підтримуються внутрішнім невинним динамізмом, що веде сім'ю до щораз глибшої і міцнішої єдності, яка є фундаментом і основою подружньої і сімейної спільноти.

Подружня спільнота становить фундамент, на якому постає ширша спільнота сім'ї: батьків і дітей, братів і сестер, домашніх та інших родичів.

Ця спільнота, закорінена в природних зв'язках тіла і крові, розвивається та вдосконалюється істинно людським способом завдяки встановленню та розвитку ще глибших та багатших зв'язків духа. Любов, що оживляє міжособові стосунки окремих членів сім'ї, становить внутрішню силу, яка формує і зміцнює сімейну єдність і спільноту.

Усі члени сім'ї, кожен відповідно до власного дару, мають благодать і відповідальний обов'язок будувати день за днем спільноту осіб, творячи із сім'ї школу життя і людяності. Це досягається турботою про дітей, хворих і старших та любов'ю до них; взаємним щоденним служінням усіх; поділянням благ, радощів і терпінь.

Основним чинником у будівництві такої спільноти є виховний взаємообмін між батьками і дітьми, у якому кожен дає та отримує. Любов'ю, повагою, послухом до батьків діти вносять свій особливий і незамінний внесок у побудову справді людської та духовної сім'ї. Це завдання

полегшиться, якщо батьки реалізовуватимуть свою незаперечну владу як правдиве й належне «служіння», тобто як служіння добру дітей, а особливо як служіння, що має на меті уможливити їм осягнення справді відповідальної свободи, та якщо батьки зберезуть живе усвідомлення «дару», який вони постійно отримують від своїх дітей.

Сімейна спільнота може бути збережена й удосконалена тільки в душі великої жертви, оскільки вимагає шляхетної готовності кожного й усіх до розуміння, толерантності, прощення та примирення. Кожна сім'я усвідомлює, що напруження й конфлікти, егоїзм, незгода завдають сильного удару їй як спільноті, а деколи й смертельно її ранять: звідси виникають численні та різноманітні форми руйнування сімейного життя. Але водночас кожна сім'я завжди повинна прагнути до відбудови спільноти та відновлення єдності.

Першою постає і розвивається спільнота в межах подружжя, яке прагне до постійного зростання в єдності через щоденну вірність один одному і взаємного цілковитого самовіддання.

Ця подружня спільнота має своє коріння в природному взаємному доповнюванні чоловіка і жінки й зміцнюється особистою волею подругів розділити цілу програму життя – те, що мають, і те, чим вони є. Тому така спільнота є плодом і знаком глибоко людської потреби.

У цьому світлі особливо чітко проявляються ознаки та характерні вимоги подружньої любові, правильне розуміння яких надзвичайно важливе.

Ця любов є передовсім людська: чуттєва і духовна водночас. Тому вона впливає не лише з інстинкту та пристрасті, але й з рішення свободної волі, яке спонукує до того, щоб витривати у радості й смутку повсякденного життя, навіть від того зміцнитись: таким чином подруги стають одним серцем і душею та разом досягають свого людського сповнення.

Далі, це любов цілісна, тобто – дуже особлива форма особистої приязні, у якій подруги щиро і беззастережно ділять все без будь-яких умов і без егоїстичних розрахунків. Хто насправді любить свого подруга, – любить

його не заради того, що від нього отримує, а, радше, любить його заради нього самого, і є щасливий від можливості збагатити його, подарувавши йому себе самого.

Подружня любов є також вірною і виключною аж до смерті; саме так чоловік і жінка повинні розуміти її у той день, коли вони, будучи свідомими свого вчинку, пов'язують себе у шлюбі. Хоча вірність чоловіка і жінки іноді є важкою, ніхто не має права стверджувати, що вона є неможливою. Навпаки. У всі часи вона завжди була чимось шляхетним і достойним. Приклади багатьох подружніх пар впродовж століть доводять, що вірність не лише відповідає природі подружжя, але також є джерелом глибокого, тривалого щастя.

Зрештою, ця любов є плідною, оскільки вона не зводиться виключно до любовних взаємин чоловіка і жінки, а прагне тривати поза ними та зачинати нове життя. Подружжя і подружня любов по своїй суті є спрямовані на зачаття і виховання нащадків. Діти, справді, є найціннішим даром для подружжя та надзвичайно сприяють благу самих батьків.

Подружжя є підвалиною ширшої родинної спільноти, оскільки сама інституція подружжя та подружня любов спрямовані до народження і виховання потомства, що є результатом вияву подружньої любові.

У своїй найглибшій дійсності любов у своїй суті є даром, а подружня любов, ведучи наречених до взаємного пізнання, яке творить із них одне, не вичерпується для них двох, тому що чинить їх здатними до найбільшого самовіддання, завдяки якому вони наділені даром дати життя новій людській особі. У цей спосіб подруги, взаємно віддаючись одне одному, видають із себе нову дійсність – дитину, живе відображення їхньої любові, тривкий знак подружньої єдності та живий і нерозривний синтез батьківства і материнства.

Ставши батьками, подружжя отримує нову відповідальність. Їхня батьківська любов має стати для дітей видимим прикладом вияву любові. «У багатопоколінній сім'ї діти відчувають на собі вплив старших, переймають їх

звички, спостерігають їх взаємини, вчаться розуміти, співпереживати іншим людям тощо [73, с. 7]».

Уявлення хлопчиків і дівчаток про майбутнє сімейне життя, що стихійно формується можна цілеспрямовано змінювати, видозмінюючи відповідні умови впливу структурної неповноти сім'ї. Саме умови повної сім'ї найбільше відповідають задоволенню різноманітних потреб всіх її членів, забезпечують багатоаспектність спілкування, виконання адекватних сімейних ролей. І не випадково людство протягом всього історичного розвитку прийшло до найбільш ефективної системи побудови між особових стосунків статей – моногамної сім'ї. Всі інші типи сім'ї, при інших однакових умовах, у певній мірі не можуть забезпечити повноцінність розвитку особи [73, с. 114].

Однак не треба забувати, що також і тоді, коли народження потомства є неможливим, подружнє життя не втрачає через те своєї цінності, бо фізична неплідність може дати подругам нагоду до іншого, важливого служіння у справі життя людської особи, як, наприклад, усиновлення, різні форми виховної праці, допомога іншим сім'ям чи вбогим або неповносправним дітям.

Науково-технічний прогрес, який сучасна людина постійно розвиває завдяки своєму пануванню над природою, вселяє не тільки надію на витворення нового і кращого людства, але й щораз глибше занепокоєння майбутнім. Дехто питає, чи варто жити, чи, може, краще було б взагалі не народитися; сумнівається, чи варто приводити в життя інших, якщо вони, можливо, проклинатимуть своє існування в жорсткому світі, страхіть якого навіть не можна передбачити. Інші вважають, що тільки їм належать усі вигоди, які випливають із технологій, позбавляючи цього решту людей, яким нав'язують контрацептивні засоби або й іще гірші методи. Ще інші, поневолені споживацькою ментальністю й цілковито поглинуті турботами про постійне примноження матеріальних благ, урешті доходять до того, що вже не розуміють духовного багатства нового людського життя й відкидають

його. Остаточна підстава такої ментальності – це брак Бога в людських серцях, Бога, любов якого сильніша від усіх можливих загроз світу, і тільки вона може їх перемогти.

Як впливає з багатьох актуальних проблем, у цей спосіб народжується ментальність, що противиться життю, наприклад, достатньо згадати про якийсь панічний страх, що бере початок з демографічних досліджень екологів і футурологів, які часто перебільшують небезпеку демографічного приросту для якості життя.

Однак людське життя, навіть коли воно слабке й стражденне, завжди є величним даром Божої доброти. Усупереч песимізму та егоїзму, які затемнюють світ, необхідно бути на захисті життя і захищати таким чином людину і світ від тих, хто зазіхає на життя й несе смерть. Необхідно всіма засобами сприяти людському життю та захищати його від будь-яких зазіхань, незалежно від стану і стадії розвитку, у яких воно перебуває.

Тому суспільство повинно засуджувати, як важку провину проти людської гідності та справедливості, всі ті починання урядів чи інших органів влади, які мають на меті обмежити в будь-який спосіб свободу подружжя у прийнятті рішення щодо потомства. Відповідно, усякий тиск, що його може чинити така влада з метою нав'язування контрацепції або, ще гірше, стерилізації та спричинених абортів, повинен бути безумовно засуджений та рішуче відкинутий.

Оскільки основою людського суспільства є подружжя спільнота, то сім'я, відповідно, є першою і життєдайною клітиною суспільства.

Згідно П. Флоренського «...суспільство складається не з індивідів-атомів, а з сімей-молекул. Одиницею суспільства є сім'я, а не індивід, і здорове суспільство передбачає здорову сім'ю. Сім'я, що розпадається, заражає і суспільство [165, с. 651]».

Також, сім'я – могутній соціальний феномен, який найтісніше об'єднує людей на основі шлюбних і ревних зв'язків. Сім'я – це життєдайний осередок, що приводить на світ і плекає найвищу цінність людства – дітей,

цвіт нації, майбутнє народу, завдяки яким кожен батько і мати мають реальну можливість повторити себе у своїх потомках. Сім'я – святиня людського духу, благородних емоційних переживань – кохання, любові, вірності, чесності, піклування, щоденного живого спілкування, поваги, співпереживання, синівської і дочірньої вдячності, родинної солідарності, теплоти людських сердець. Тож до кінця свого життя людина береже світлу задушевну згадку про сім'ю, рідну батьківсько-материнську світлицю. Сім'я – невсипуща хранителька моральних чеснот, національних звичаїв і традицій, пам'яті предків, невтомна плекальниця родоvodu, совісті та есті минулих, сучасних і прийдешніх поколінь. Таким чином, високоорганізована, національно свідома українська сім'я – це духовний храм України-матері. Тому й виховний вплив родини на формування й етнізацію особистості, на щоденне наше буття переоцінити неможливо. Життя в колі родини, серед рідних і близьких людей дає нам натхнення для щоденної творчої праці.

Сім'я – найбільша вихователька підростаючих поколінь за всіх часів й у всіх народів, невтомна плекальниця високої духовності та моральності, національного духу, характеру, свідомості, психології і патріотизму. Справжня сім'я є совістю, честю та доблестю, національною гордістю кожного народу, нації, надбанням педагогічної культури людства [144, с. 3-4].

Сім'ю єднають із суспільством живі й органічні зв'язки, оскільки вона становить його фундамент і постійно підтримує його шляхом свого служіння життю: бо в сім'ї народжуються громадяни і в ній знаходять першу школу тих суспільних чеснот, які є «душею» для життя й розвитку самого суспільства.

Таким чином, завдяки своїй суті й покликанню, сім'я – далека від того, щоб бути закритою сама в собі, відкривається до інших сімей та суспільства, виконуючи своє суспільне завдання. Сім'я «це модель життя суспільства та форма базового життєвого тренінгу особистості [11, с. 116]».

Досвід спільноті й участі, яким повинно відзначатися щоденне життя сім'ї, становить її перший і фундаментальний внесок для суспільства.

У взаємних стосунках члени сімейної спільноти надихаються і керуються «законом безкорисливості». Шануючи та плекаючи в усіх і в кожному особову гідність як унікальне джерело цінності, безкорисливість набирає форм сердечної прихильності, кроку назустріч і діалогу, неупередженої доступності, великодушного служіння та глибокої солідарності.

Так плекання автентичної і зрілої спільноти осіб у сім'ї стає першою й незамінною школою суспільного життя, прикладом і водночас стимулом для ширших суспільних відносин у дусі поваги, справедливості, діалогу та любові.

Сім'я, таким чином, становить колыску й найефективніше знаряддя гуманізації і персоналізації суспільства: вона притаманним їй глибинним способом працює для побудови світу, чинячи життя справді людським, особливо через те, що стереже, дотримує і передає чесноти та цінності. У сім'ї зустрічаються різні покоління і взаємно допомагають собі в досягненні повнішої життєвої мудрості, а також в узгодженні прав окремих осіб із вимогами суспільного життя.

Ось чому, перед лицем суспільства, яке все більше ризикує стати деперсоналізованим і зведеним до маси, а отже – дегуманізованим та дегуманізуючим, що в результаті веде до негативних наслідків у таких поширених формах «втєчі від дійсності», якими, наприклад, є алкоголізм, наркоманія і навіть тероризм, сім'я ще сьогодні посідає і випромінює могутню енергію, здатну вирвати людину з анонімності, підтримати в ній усвідомлення власної особової гідності, збагатити глибокою людяністю та, зберігаючи її унікальність і неповторність, активно залучити в тканину суспільства.

Суспільне завдання сім'ї не може обмежуватися тільки до прокреації і виховання, навіть якщо воно знаходить у цьому своє первинне й незамінне

вираження. Тому сім'ї – окремо чи об'єднані в спілки – можуть і повинні присвятити себе різноманітній діяльності суспільного служіння, особливо для вбогих, і в усякому разі – для блага всіх тих осіб і ситуацій, яких не можуть охопити організовані цивільною владою благодійні та опікунчі організації.

Суспільний внесок сім'ї має свій оригінальний характер, який слід ширше визнавати й рішучіше заохочувати, особливо в міру зростання дітей, залучаючи до співпраці, наскільки це можливо, усіх членів сім'ї.

Особливо слід наголосити на зростаючому в нашому суспільстві значенні гостинності в усіх її проявах: від відкриття дверей власного дому, а ще більше – серця до потреб братів і сестер аж до конкретних зусиль, щоб кожна сім'я мала власне житло як природне середовище, що оберігає її та дає можливість зростати.

Суспільна роль сім'ї покликана також до вираження суспільної позиції у формі політичного втручання: сім'ї перші мають робити кроки для того, щоб закони та інституції держави не тільки не порушували прав та обов'язків сім'ї, а їх підтримували та позитивно захищали. Під тим оглядом сім'ї повинні щораз краще усвідомлювати власну роль «протагоністів» сімейної політики, а також брати на себе відповідальність за перемену суспільства; інакше вони перші стануть жертвою того зла, на яке дивилися з байдужістю. Тому сім'я вийти поза межі індивідуалістичної етики.

Український народ обрав шлях розбудови демократичної держави, в якій пануватиме принцип права. Формування правової культури суспільства потрібно починати з сім'ї та школи.

Основними ознаками правової держави в системі демократії є «зв'язаність правом, верховенство закону, поділ влади, правовий захист особи, юридична рівність громадянина та держави [149, с. 532]». Безперечно, Україні треба розв'язати ще чимало проблем, щоб стати правовою державою.

Правове регулювання охоплює різні сторони суспільного життя, а юридичної форми набувають основні й найважливіші види суспільних

відносин у різних сферах людської діяльності, які потребують не просто законодавчої форми, а її змістовної правової наповненості. У цьому плані спеціальні юридичні знання про особливості та прояви права, правового регулювання й забезпечення, що досягаються правознавством, дають змогу краще розібратися в тих соціальних процесах, які зазнають юридичного впливу з боку держави та вимагають свого юридичного впорядкування з одночасним наповненням його правовим змістом [192, с. 32].

Яка роль сім'ї у створенні правової держава? З одного боку батьки і діти насамперед мають оволодіти правовою культурою, що передбачає дотримання вимог Конституції та законів України; повагу до державних та національних символів; громадську національно-патріотичну активність у відстоюванні незалежності України, підтримку розбудови атрибутів державності; єдність поколінь на основі національної ідеї; історичну пам'ять, любов до рідної культури, до державної мови, національних традицій і звичаїв; орієнтацію власних зусиль на розбудову держави і розвиток народного господарства; дбайливе ставлення до національних багатств і рідної природи; готовність до захисту прав і свобод громадян України; повагу до національно-культурних цінностей інших народів; відстоювання соціальної і міжетнічної справедливості; глибоке усвідомлення прав людини, прав дитини і своїх обов'язків перед дітьми та Батьківщиною; усвідомлення громадянської відповідальності за скоєні вчинки і правопорушення; негативне ставлення до виявів беззаконня і правопорушень.

З іншого боку інституція держави зобов'язана розуміти і виконувати свою роль по відношенню до сім'ї. Сім'я, як невід'ємний елемент соціальної структури суспільства, тісно пов'язана із суспільством, оскільки кожен її член входить до різних соціальних груп; колективів, організацій, громадських об'єднань, політичних партій, вступає у відносини з підприємствами торгівлі, охорони здоров'я, з місцевою владою, сусідами тощо. Вона характеризується певними соціальними нормами, санкціями, зразками поведінки, правилами, обов'язками, що регулюють стосунки між

подружжям, батьками, дітьми; сім'я має велике значення для держави, вона впливає на життя суспільства, оскільки їй належить вирішальна роль у процесі репродукування самої людини, продовженні людського роду, на неї лягають великі обов'язки у вихованні дітей і підлітків, у фізичному і духовному розвитку особистості [42, с. 14].

Держава зацікавлено в простому або розширеному відтворенні населення, у поліпшенні стану здоров'я населення і якості трудових ресурсів, у ефективній соціалізації дітей, що дозволяє створити фундамент для його економічної, політичної, військової безпеки і подальшого еволюційного просування [123, с. 20].

Якщо внутрішній зв'язок сім'ї із суспільством вимагає від неї відкритості та участі в житті й розвитку суспільства, то й від суспільства це вимагає не занедбувати свого фундаментального обов'язку пошанування та сприяння сім'ї.

Сім'я і суспільство мають взаємодоповнюючі (комплементарні) функції захисту та розвитку спільного добра всіх людей і кожного зокрема. Однак суспільство, а конкретніше – держава, повинно визнати, що сім'я – це спільнота, яка втішається власним і первинним правом, а отже, держава строго зобов'язана у своїх стосунках із сім'ями дотримуватися принципу субсидіарності.

З огляду на цей принцип держава не має права й не повинна позбавляти сім'ї таких функцій, які вони так само добре можуть виконувати самі або об'єднані в спілки, – натомість держава повинна позитивно їм сприяти та якомога більше заохочувати їх відповідальну ініціативу. У переконанні, що благо сім'ї є безумовною та суттєвою цінністю громадянського суспільства, влада повинна робити все можливе, щоб забезпечити сім'ям будь-яку допомогу: економічну, соціальну, освітньо-виховну, політичну, культурну, якої вони потребують, щоб могли гідним людини чином справлятися зі своїми відповідальними завданнями.

Ідеал співпраці сім'ї і суспільства щодо взаємопідтримки й розвитку часто, і то в дуже серйозних масштабах, наражається на небезпеку роз'єднання чи навіть їх взаємного протистояння.

Як наслідок становище великої кількості сімей у різних країнах надзвичайно проблематичне, а то й узагалі критичне: інституції та закони несправедливо ігнорують непорушні права сім'ї та людської особи, а суспільство, далеке від того, щоб служити сім'ї, шалено атакує її цінності й фундаментальні вимоги. Таким чином сім'я, яка є фундаментальною ланкою суспільства, первиннішим за державу й усі інші спільноти суб'єктом прав та обов'язків, стає жертвою суспільства, жертвою його зволікань та занадто повільних дій, а ще більше – жертвою явних несправедливостей з його боку. Ось чому надзвичайно важливий захист прав сім'ї від недопустимої узурпації з боку суспільства та держави.

Слід зазначити, що українське законодавство не настільки досконале, щоб гарантувати сім'ї як такій права, задекларовані у виданій 22.10.1983 р. Римським Апостольським Престолом «Хартії прав сім'ї» [106], однак принаймні юридично базові права сім'ї в Україні гарантовано.

Беручи до уваги, що:

А. Права людини, навіть якщо вони виступають як права індивідуума, мають фундаментальну суспільну значущість, яка знаходить природне і життєво необхідне вираження у сім'ї.

В. Сім'я базується на шлюбі, інтимній єдності і взаємній доповненості між чоловіком і жінкою, що засновується на вільно обумовленому, публічно укладеному нерозривному шлюбному зв'язку і є відкритою до продовження життя.

С. Шлюб – природна інституція, якій винятково належить місія продовжування життя.

Д. Сім'я є природною спільнотою, що передує державі чи будь-якій іншій спільноті і посідає притаманні їй невід'ємні права.

Е. Сім'я – це щось більше, ніж просто правова суспільна чи економічна одиниця, це спільнота любові і солідарності, яка ідеально підходить для того, щоб прищеплювати і передавати культурні, етичні, соціальні, духовні та релігійні цінності, суттєво необхідні для розвитку і добробуту її членів і цілого суспільства.

Ф. Сім'я – це те місце, де зустрічаються різні покоління і допомагають одне одному зростати у людській мудрості та узгоджувати індивідуальні права з іншими вимогами суспільного життя.

Г. Сім'я і суспільство, які істотно і органічно взаємопов'язані, також покликані захищати і примножувати блага людства і кожної людини зокрема.

Н. Досвід різних культур упродовж історії вказав суспільству на необхідність цінувати і захищати інститут сім'ї.

І. Суспільство, а зокрема держава і міжнародні організації, повинні захищати сім'ю політично, соціально і економічно, сприяючи зміцненню єдності і стабільності сім'ї так, щоб вона могла виконувати притаманну їй функцію.

Л. Права, основні потреби, добробут і цінності сім'ї, навіть якщо вони під певним кутом зору вдало захищені, часто ігноруються і нерідко залишаються поза увагою законів, інституцій і соціально-економічних програм.

К. Багато сімей змушені жити в умовах бідності, що не дозволяє їм гідно виконувати свою роль.

Стаття 1.

Кожна людина має право вільного вибору свого життєвого стану, тобто – чи їй одружуватися і створювати сім'ю, чи залишатися самотнім.

А. Кожен чоловік чи жінка, досягши певного віку і маючи необхідні задатки, має право одружитися і створити сім'ю без усякої дискримінації; юридичні обмеження щодо користування цим правом, постійні чи тимчасові, можуть бути впроваджені лише, якщо вони обов'язкові з огляду на вагомі та об'єктивні потреби самого інституту подружжя, також на його соціальну і

публічну значимість; і в будь-якому випадку вони мусять поважати гідність і основні права людини.

В. Ті, котрі бажають одружитися і створити сім'ю, мають право очікувати від суспільства моральних, освітніх і економічних умов, які дозволять їм з повною зрілістю і відповідальністю скористатися правом на подружжя.

С. Органи державної влади повинні підтримати цінність інституту подружжя; стан неодружених пар не можна прирівнювати до подружжя, укладених належним чином.

Стаття 2.

Подружжя не може бути укладене без вільної та цілковитої, чітко висловленої згоди наречених.

А. При повній повазі до традиційної ролі сім'ї в певних культурах все ж необхідно уникати будь-якого тиску на дітей, який перешкоджав би їхньому добровільному вибору нареченої чи нареченого.

В. Майбутні подруги мають право на свободу віросповідання, тому висування вимоги відмови від релігії чи віросповідання, всупереч переконанням як основної умови укладення подружжя, вважається порушенням цього права.

С. Подруги, у природному доповненні, яке існує між чоловіком і жінкою, посідають однакову гідність і рівні права у своєму шлюбі.

Стаття 3.

Наречені мають невід'ємне право закладати сім'ю і вирішувати про час народження дітей, їх кількість, враховуючи свої обов'язки щодо самих себе, щодо вже народжених дітей, сім'ї і суспільства згідно з ієрархією цінностей та об'єктивним моральним порядком, який не допускає застосування контрацептивів, стерилізації та абортів.

А. Діяльність органів державної влади і приватних організацій, яка у будь-який спосіб спрямована на обмеження свободи подружніх пар у

прийнятті рішень щодо їхніх дітей, є важкою образою людської гідності та справедливості.

В. У міжнародних відносинах економічна допомога, спрямована на розвиток народів, не повинна обумовлюватися прийняттям програм контрацепції, стерилізації чи абортів.

С. Сім'я має право на допомогу від суспільства у справі народження і виховання дітей. Багатодітні подружні пари мають право на адекватну допомогу і не повинні піддаватися дискримінації.

Стаття 4.

Людське життя необхідно цінувати і захищати вже від моменту зачаття.

А. Аборт – пряме порушення основного права людини на життя.

В. Повага до гідності людини не допускає жодних експериментальних маніпуляцій над людським ембріоном чи його експлуатацію.

С. Будь-які втручання у генетичну спадковість людської особи, що не мають на меті виправлення аномалій, є порушенням права особистої недоторканності і суперечать благу сім'ї.

Д. Право на особливий захист і допомогу мають діти до і після народження і їхні матері як під час вагітності, так і протягом певного періоду часу після народження дитини.

Е. Всі діти, народжені у шлюбі чи поза ним, користуються рівними правами на соціальний захист з огляду на їхній інтегральний особистісний розвиток.

Ф. Сироти та діти, чиїх батьків або опікунів позбавлено права опіки, повинні бути огорнуті особливою турботою з боку суспільства. Відносно опікунства чи усиновлення держава повинна забезпечити законодавчу базу, яка сприятиме сім'ям приймати до своїх домівок дітей, що потребують постійної чи тимчасової опіки. Таке законодавство повинне водночас поважати природні права батьків.

Г. Неповносправні діти мають право на всі умови, що сприятимуть їх людському розвитку як вдома, так і у школі.

Стаття 5.

Оскільки батьки дали життя своїм дітям, вони мають первинне і невід'ємне вихідне право виховувати їх; отже, слід вважати їх першими і головними вихователями власних дітей.

А. Батьки мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх моральних і релігійних переконань, беручи до уваги культурні сімейні традиції, які сприяють благу і гідності дитини; також, щоб належно виконувати свою виховну роль, вони повинні отримувати необхідну підтримку і допомогу від суспільства.

В. Батьки мають право вільного вибору освітніх закладів, необхідних для виховання власних дітей згідно з їхніми переконаннями. Органи державної влади повинні гарантувати, що державні субсидії розподілені таким чином, що батьки дійсно можуть вільно користатися цим правом, не зазнаючи непосильної ноші. Батьки не повинні зазнавати, безпосередньо чи опосередковано, додаткових навантажень, які можуть заперечити чи несправедливо обмежити користування цією свободою.

С. Батьки мають право бути певними, що їхніх дітей не змушують відвідувати уроки, які не відповідають їхнім моральним і релігійним переконанням. Наприклад, сексуальна освіта належить до основних прав батьків і завжди повинна відбуватися під їхнім строгим наглядом чи то вдома, чи в обраних ними освітніх закладах.

Д. Права батьків порушуються, коли держава нав'язує обов'язкову систему освіти, з якої повністю вилучено релігійне виховання.

Е. Первинне право батьків виховувати своїх дітей повинно заохочуватися різними формами співпраці між батьками, вчителями і керівниками шкіл, зокрема у спосіб задіяння громадян до процесу функціонування шкіл і здійснення освітніх проектів.

Ф. Сім'я має право сподіватися, що засоби масової комунікації стануть позитивним інструментом для розбудови суспільства і зміцнять фундаментальні сімейні цінності. Водночас сім'я має право бути адекватно

захищеною, особливо зважаючи на її наймолодших членів, від негативних наслідків та зловживань з боку мас-медіа.

Стаття 6.

Сім'я має право існувати і розвиватися як сім'я.

А. Органи державної влади повинні поважати і підтримувати гідність, юридичну незалежність, приватність, недоторканність та стабільність кожної сім'ї.

В. Розлучення руйнує сам інститут подружжя та сім'ї.

С. Традиційну сімейно-родинну систему слід оточити повагою і допомогти їй краще виконувати її традиційну роль солідарності й взаємодопомоги, водночас поважаючи права окремої сім'ї й особисту гідність кожного її члена.

Стаття 7.

Кожна сім'я має право вільно провадити власне домашнє релігійне життя під керівництвом батьків, так як і право відкрито визнавати і пропагувати віру, брати участь у публічному культі богочитання і у вільно обраних програмах релігійного навчання, не зазнаючи при цьому жодної дискримінації.

Стаття 8.

Сім'я має право виконувати свою суспільну і політичну функцію у побудові суспільства.

А. Сім'ї мають право утворювати товариства разом з іншими сім'ями та інституціями для того, щоб належно і ефективно сповняти завдання сім'ї, а також – щоб захищати права, сприяти добру і представляти інтереси сім'ї.

В. Необхідно визнавати за сім'ями і сімейними товариствами повноправну роль у плануванні та розробці програм, які стосуються сімейного життя на економічному, соціальному, юридичному і культурному рівнях.

Стаття 9.

Сім'ї без будь-якої дискримінації мають право сподіватися на відповідну сімейну політику з боку владних структур в юридичній, економічній, соціальній та фінансовій сферах.

А. Сім'ї мають право на економічні умови, які забезпечують їм рівень життя, що відповідає їхній гідності та повноцінному розвитку. Їм не слід перешкоджати у набуванні та утриманні особистої власності, яка б сприяла стабільному сімейному життю. Закони, що стосуються спадку чи передачі власності, повинні враховувати потреби і права членів сім'ї.

В. Сім'ї мають право бути задіяними у соціальній сфері, яка братиме до уваги їхні потреби, особливо у випадку передчасної смерті одного чи обох батьків, автокатастрофи, хвороби чи інвалідності, у випадку безробіття або коли на сім'ю лягає надмірний тягар з огляду на старість, фізичну чи психічну неповносправність її членів, чи через виховання дітей.

С. Люди похилого віку мають право залишатися у своїй сім'ї, чи, коли це неможливо, у відповідних установах і в оточенні, яке допоможе їм прожити свої останні роки у спокої і водночас дасть змогу займатися діяльністю, відповідною до їх віку, а, отже, бути задіяними у суспільному житті.

Д. Права і потреби сім'ї, а особливо цінність сімейної єдності, повинні бути враховані кримінальним законодавством таким чином, щоб особа у випадку арешту перебувала у контакті зі своєю сім'єю, а сім'я щоб одержувала відповідну підтримку протягом періоду затримання (одного із своїх членів).

Стаття 10.

Сім'ї мають право на соціальний та економічний устрій, у якому організація праці дозволяє їхнім членам жити разом і не порушує єдності, добробуту, здоров'я, і стабільності в сім'ї, водночас даючи можливість на відпочинок.

А. Винагорода за роботу мусить бути достатньою, щоб гідно утримувати сім'ю: чи у формі зарплати, означеній як «сімейний дохід», чи у

формі інших соціальних заходів, таких, як: допомога багатодітним сім'ям, винагорода за роботу вдома одного з батьків; вона повинна бути такою, щоб матері не були змушені працювати поза домом на шкоду своїй сім'ї і особливо на шкоду вихованню дітей.

В. Працю матері вдома потрібно визнавати і поважати, бо вона має цінність для сім'ї та для суспільства.

Стаття 11.

Сім'я має право бути забезпеченою пристойним житлом, що відповідає способу життя сім'ї та кількості її членів, у фізичному оточенні, яке забезпечує надання основних послуг для існування сім'ї та спільноти.

Стаття 12.

Сім'ї переселенців мають право бути захищеними нарівні з іншими сім'ями.

А. Сім'ї емігрантів мають право дотримуватися своєї культури й одержувати підтримку та допомогу для їхньої інтеграції у суспільство, до якого вони долучаються.

В. Заробітчани, які емігрували, мають право поєднатися зі своєю сім'єю за найпершої нагоди.

С. Біженці мають право на допомогу зі сторони державних органів влади та міжнародних організацій у справі возз'єднання їхніх сімей.

Висновки до першого розділу

Отже, розглянувши поняття, які визначають сімейно-шлюбні стосунки, можна побачити, що одні і ті ж терміни у різних дискурсах мають різне значення. Загалом виявлено три сфери вживання одних і тих же понять, це: а) юридичне б) культурно-історичне в) повсякденно-побутове. Ці дискурсивні наповнення замкнуті і функціонують незалежно або майже незалежно один від одного. Відсутність взаємопов'язаності між цими дискурсивними визначеннями не дають змоги виявити дійсні сутнісні

характеристики зазначених явищ. Саме розрив між цими понятійними наповненнями не дає говорити про уніфікацію у вирішенні проблем, що виникають у сфері сім'ї та шлюбу, оскільки кожна сфера (юридична, культурна, повсякденно-побутова) долають виникаючі складності незалежно один від одного і засоби, що притаманні тільки цим дискурсам. Відповідно вирішуються проблеми у окремих площинах, відповідь же на комплексні проблеми не вдається отримати, оскільки з інтегрованого рішення не вдається прийняти із-за розриву між зазначеними дискурсами.

Подано аналітичний огляд методологічних концепцій, у яких значна увага приділяється змінам, що відбулися з сім'єю та її функціями у ХХ столітті, висвітлюються основні тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин у сучасному суспільстві. Підкреслюється, що різні точки зору на проблеми, які є наслідками сучасного стану інституту сім'ї, на можливість та ефективність їх вирішення викликають зацікавленість дослідників, відбиваються в суспільній свідомості та позначаються на заходах, систему яких можна визначити як сімейну політику. У даному розділі дисертаційного дослідження розкриваються сутність та зміст понять «сім'я», «подружжя», «шлюб», «сімейна політика», окреслюється та обґрунтовується концептуальний підхід, який дозволяє здійснити аналіз сімейної політики.

Оскільки сім'я є соціальним феноменом, вона не може не зазнавати змін у процесі історичного розвитку суспільства. Ця точка зору дістала в сучасній соціології сім'ї широке визнання. Усе розмаїття наукових позицій можна звести до двох основних підходів (парадигм) до розгляду сучасних трансформацій сім'ї. Прибічники першого підходу вважають, що ці трансформації є ознаками кризового стану інституту сім'ї (інституційна парадигма кризи сім'ї, або фамілістична парадигма). У рамках другого підходу вони інтерпретуються як процес модернізації сім'ї (парадигма модернізації).

На даному етапі ми можемо констатувати, що класичне бачення сім'ї та шлюбу себе вичерпало, оскільки не відповідає сучасним історично-

культурним реаліям. Варто також відмітити, що питання шлюбу та сім'ї не може редукуватися виключно до соціологічного бачення даного інституту. Оскільки, сім'я та шлюб є не тільки соціальним феноменом, а й культурним, в аналізі сім'ї та шлюбу варто застосовувати різні методи, які б відображали багатогранність даного інституту. Теоретичні розмірковування над проблемою суспільства у другій половині ХХ ст. та поява нових соціальних та культурних рухів змусила передусім соціальних філософів звернутися до цієї проблематики.

Об'єктом даних досліджень являються сім'я, як явище культури. Предметом дослідження є динаміка змін (поява, розвиток, можливий занепад) у шлюбно-родинних взаєминах.

Україна проголосила офіційний курс інтеграції в європейське співтовариство. Це означає прийняття основних ідеологічних, соціальних і економічних орієнтирів країн з розвинутою ринковою економікою. Проте на сьогодні міжнародний закон менш чим, скажімо, десятиліття назад, акцентує увагу на фундаментальній цінності сім'ї для суспільства, тепер особливо підкреслюється її виняткова роль для приватного життя індивіда.

Оскільки родина неминуче відображає зміни, які відбуваються в суспільстві, остільки її вивчення дозволяє прослідкувати механізм взаємовпливів сім'ї та соціуму, внаслідок цього проблеми взаємодії людини та суспільства в сімейній сфері, роль та функції сім'ї як соціального інституту в сучасному соціумі, динаміка розвитку та трансформації українського суспільства й сім'ї викликає дослідницький інтерес для філософії. Тому саме соціально-філософські розвідки, включаючи історико-філософську ретроспективу, сприяють створенню цілісної та динамічної картини поглядів на сім'ю як на елемент соціальної структури.

Існує теоретична прогалина у дослідженні того, наскільки ефективною є соціальна політика держави відносно сім'ї на національному й регіональному рівнях, чи приводять зусилля держави в цьому напрямку до створення стійкої сім'ї.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї

2.1. Сучасний стан українського подружжя та сім'ї

Не заперечним є факт, що протягом останніх 50-ти років суспільство зазнало кардинальних змін, які мали тотальний характер і охоплювали всі сфери діяльності людини, а їх розповсюдження сягнуло світового масштабу.

Дані зміни різні дослідники називають по різному, найбільш вживаними є наступні поняття: «постіндустріальна епоха» (Д. Белл), «інформаційна епоха» (Ф. Фукуяма), «інформаційне суспільство» (Ф. Фукуяма, А. Тофлер), «постмодернізм» (З. Бауман), «пізній модернізм» (Е. Гіденс), «постмодерністичне суспільство» (Т. Нобль), «суспільство третьої хвилі» (А. Тофлер). Проте майже всі вони погоджуються із тим, що даний процес розпочався приблизно у 60-х роках ХХ ст. і ця дата може бути прийнята за умовний відлік завершення індустріальної епохи. Провідний, сучасний дослідник у сфері соціальної філософії та філософії історії Ф. Фукуяма, стверджує, що ми маємо справу з змінами по масштабу та значенню, подібними тільки до подій, які відбувалися у ХІХ ст. під час переходу від землеробського до індустріального суспільства. Фактично всі провідні соціальні філософи (Ф. Тьоніс, Г. Мейн, М. Вебер, Е. Дюркгейм, Г. Зімель) того часу описували дані процеси і намагались пояснити природу даного перетворення. Провідною була думка Ф. Тьоніса про відмінність між «Gemeinschaft» (спільнотою) та «Gesellschaft» (суспільством). Згідно з даною теорією «Gemeinschaft» характерна для до модерного європейського сільського середовища, яке складається із густої мережі сільських особистісних взаємин, зав'язаних на родинних зв'язках і безпосередніх контактах, цілком природних в умовах маленького, камерного села. Ці норми

були у переважній більшості не писаними, а люди були пов'язаними між собою павутиною взаємної залежності, яка обіймала всі аспекти життя, від сім'ї до роботи і дозвілля. З іншого боку, «Gesellschaft» базувалися на корпусі законів та інших формальних регулюючих правилах, характерних великим, урбанізованим, індустріальним культурам. Соціальні відносини стали більш формалізованими та безособовими; відповідно індивіди майже не залежали один від одного у тому, що стосується взаємної підтримки, і тому мали значно менше моральних зобов'язань [170, с. 15-16].

Дані зміни були настільки фундаментальним, що визначили увесь наступний шлях розвитку суспільства. Відповідно становлення інформаційної епохи правдоподібно буде мати такі ж наслідки для суспільства, як становлення індустріальної епохи. Тому для нас є необхідним виділити ті сфери соціального життя, які зазнають найбільшої зміни при формуванні нової епохи.

Ще теоретики епохи індустріалізму та «другого демографічного переходу» (Т. Парсонс, Ю. Габермас, У. Бек, В. де Каа, Лестехаунгер та інші) передрікали кризовий стан та невідворотність змін, що матимуть місце у суспільстві. Вище зазначені автори у своїх теоріях, виокремлюють принаймні чотири сфери, що зазнають невідворотних та радикально-значущих перетворень:

1. Технологічно-інформаційні зміни, пов'язані із знанням та розвитком науки.
2. Економічні перетворення: нові сектори глобальної економіки (послуги, наука, інформація), збільшення професійної активності жінок.
3. Соціальні зрушення – нові суспільні рухи, сексуальна і феміністична революції, зміни у подружньому та родинному житті, послаблення суспільного контролю, перехід від колективізму (общинності, класовості, корпоративності) до індивідуалізму.
4. Культурні зміни – нові цінності, норми, течії та ідеології, постмодерністична свідомість [149, с. 24-25].

5. Найбільш кардинальні зміни відбулися у соціальних та культурних вимірах і саме ці зрушення найбільш вплинули на образ сучасного світу. Тому зміни у суспільстві, що відбулися протягом останніх десятиріч мали аналогічний характер і у сімейних взаєминах. Зрозуміло, що українська родина також не залишалася незмінною, а пройшла свою певну еволюцію в історичній перспективі. На нашу думку, можна виділити наступні етапи розвитку української сім'ї:

1. Родова структура слов'янства;
2. Сім'я-громада;
3. Патріархальна християнська сім'я;
4. Нуклеарна сім'я.

Треба зазначити, що, не дивлячись на схожі риси родових відносин східних слов'ян з подібними відносинами інших етносів, можна виокремити їхні особливості. У менталітеті слов'ян закладена основа формування сімейної та репродуктивної поведінки – прагнення мати велику сім'ю, в якій обов'язково повинно бути декілька синів. Цікаво, що сини грали роль для сім'ї, яку можна зіставити з роллю батька. Родові відносини зберігали пріоритетне значення у слов'ян до середини IX ст. Крім того, розкладання родових відносин, яке почалося у середині IX ст., можна вважати вихідною точкою відліку у становленні патріархальної слов'янської сім'ї. Родина починає оформлятися у самостійний соціальний інститут, набуває зовнішній статус.

Сімейно-споріднені відносини у період переходу від родових структур до розширеної патріархальної сім'ї складались у рамках структури сімейної громади. Сімейна громада була цілісною господарчою одиницею, хоча її члени могли мешкати в декількох будинках. Місцем локалізації великої сім'ї був двір, а не будинок, як це сталося у наступних століттях. Цьому факту є історичні підтвердження. Якщо ж говорити про шлюб у цей період, то за формою це був полігамний шлюб, панувало багатоженство; характер

укладання й розірвання шлюбу був цивільним; у шлюб вступали у ранньому віці.

У наступний історичний період прийняття князем Володимиром православ'я на Русі у 988 році мало базове значення для розвитку сімейно-споріднених відносин. За взірць була взята візантійська модель сімейно-шлюбних стосунків. Православ'я означало нову фазу у становленні слов'янської сім'ї – створення та укріплення моногамної сім'ї. Зрозуміло, що менталітет етнокультурної спільноти східних слов'ян починає формуватися ще у дохристиянську епоху, він складається під впливом язичницьких, в основі своїй міфологічних поглядів. Протягом декількох століть після прийняття християнства здійснюється складний синтез міфологічного світовідчуття та зовнішніх атрибутів християнської догматики. Отже, у цей період почали складатися норми шлюбного права, процес становлення яких йшов двома шляхами. Перший – трансформація стародавніх сімейно-шлюбних обрядів у правовий звичай, а другий – узаконення рішень органів церковної влади, що опиралася у своїх діях на візантійське шлюбне право [116, с. 96]. Впровадження моральних початків у сімейне життя давньоруської людини впливало із проголошених церквою принципів.

Християнство принесло з собою особливу ідеологію, яка обумовила трансформацію язичницького світогляду.

Треба підкреслити, що у русичів практично паралельно у цей період відбувалися процеси інституціоналізації сім'ї, держави та церкви.

Справа в тому, що у X ст. християнська церква могла чинити на життєдіяльність людей набагато менший вплив, ніж держава. Тільки при підтримці держави православна церква могла здійснювати свої перетворення сімейно-шлюбної поведінки. Саме держава взяла на себе функцію контролю над сім'єю, що проявилось у прийнятті певної «сімейної політики» – політики початкових поступок системі язичницьких норм, – перш за все це можна прослідкувати відносно права спадковості.

У подальшому держава за допомогою законодавства поступово прискорювала розклад родових традицій, який почався природним чином. Укріпленню сімейного начала сприяло юридичне визначення майнових прав сім'ї, визначення успадкування не за старшинством, а за низхідною лінією. Це було закріплено у «Руській Правді» XIII ст., в якій зазначалося, що спадкоємцями передусім виступають діти. З цього часу, з одного боку, сімейне начало було інституціоналізоване, а з іншого боку, почалась реальна (а не номінальна) перебудова внутрішньої організації сімейного життя за візантійською моделлю. Майнова складова сімейного життя легше піддалась зміні, ніж складова моральна, тому що майновий порядок міг бути жорстко відслідкований з боку права. Узаконюючи новий порядок наслідування, держава переслідувала подвійну ціль: з одного боку, остаточно ліквідувати залишки родового побуту та інституціоналізувати сім'ю; з іншого – реформувати спадкові сімейні відносини за візантійським взірцем.

Наступний період – поява і функціонування патріархальної сім'ї. Необхідно зазначити, що з XIII ст. йде поступовий процес розкладу сім'ї-громади й становлення сім'ї патріархальної. Однією з причин цих змін була, зокрема, потреба сім'ї в укріпленні її економічних основ. Поступово змінюється форма сімейного управління – розширюються функції голови сім'ї, виокремлюється індивідуальне начало з сімейної організації, змінюється сімейна структура – виокремлюється нуклеарна родина, змінюється склад сім'ї.

Проте поступово, разом із розвитком капіталістичних відносин, патріархальна родина починає розпадатися на більш дрібні, нуклеарні. Ми вважаємо, що цей процес почав відбуватися у другій половині XVIII ст. разом із поділом волоки, проте масового характеру цей процес набув аж у другій половині XIX ст. Крім того, важливе значення мали різноманітні релігійні та соціальні рухи. Відомо, що виникнення та розвиток капіталістичної системи безпосередньо пов'язаний із протестантизмом, зокрема на думку М. Вебера, з протестантською етикою. Так, «реформація та

національно-культурний рух в Україні наприкінці XVI – в першій половині XVII ст. сприяли піднесенню значення християнської релігії в житті та побуті, подальшій християнізації прадавніх звичаїв і обрядів [19]».

У радянську епоху можна говорити про здійснення послідовної трансформації системи цінностей, про завершення процесу формування нового типу людини – радянської. У радянський період колишня патріархальна родина із традиційними статевими стереотипами поведінки піддалася значним змінам – сформувалася соціалістична родина, яка за своїми головними ознаками є нуклеарною. У радянську епоху держава взяла на себе функції контролю й застосування каральних санкцій стосовно сімей та їх членів. Ставлення держави до сім'ї було суто споживацьким та інструменталістським.

У другій половині XX століття починають проявлятися певні негативні тенденції: збільшення розлучень, зменшення народжуваності тощо. Якщо західні дослідники пов'язували ці явища із загальними тенденціями розвитку соціуму і людства у цілому (принаймні із розвитком західної цивілізації), то радянська наука спочатку пояснювала ці явища як віддалені наслідки другої світової війни (і з цим певною мірою можна погодитися). Проте у 80-ті роки вже у Радянському Союзі заговорили про певні кризові явища, які спостерігалися у радянській нуклеарній сім'ї.

Сучасну соціокультурну ситуацію можна охарактеризувати як ситуацію постмодерна. Необхідно відзначити, що під терміном «постмодернізм» розуміється певний тип світогляду, що виражає основні тенденції й установки суспільства. Основним принципом постмодернізму є плюралізм, похідними характеристиками якого є мінливість, фрагментарність, децентрація.

Ці та інші причини викликали появу різного роду тенденцій розвитку сучасної сім'ї. Вона зазнає велетенських змін. Ці зміни пов'язані з руйнацією традиційних цінностей і форм сімейного життя і шлюбу. Однак це не означає

загибелі сім'ї як такої, бо зараз відкриваються нові, неznані раніше грані у сімейних стосунках.

Усе найкраще, що є на землі, йде від сім'ї. Виховний феномен сім'ї, як і саму сім'ю, нічим замінити не можна, а тим більше поширеною сьогодні «дружбою і любов'ю» без будь-яких зобов'язань один перед одним.

В історичний момент, коли сім'я стає об'єктом дії численних сил, які намагаються її зруйнувати або принаймні спотворити, держава, знаючи, що благо суспільства та її власне благо глибинно пов'язані з благом сім'ї, повинна усвідомлювати нагальність своєї місії проголошувати всім людям Програму (родинну політику) стосовно подружжя і сім'ї, яка запевняє їх повну життєздатність та людський розвиток, роблячи таким чином свій внесок в оновлення суспільства.

До цього слід додати ще одне особливо важливе для нашого часу міркування. Сучасним чоловікам і жінкам, які щиро й серйозно шукають відповіді на вагомій щоденній проблемі свого подружнього й сімейного життя, нерідко пропонують звабливі погляди й рішення, які в різний спосіб спотворюють істину й гідність людської особи. Такі пропозиції часто підтримує потужна й розгалужена система засобів масової інформації, яка витончено ставить під загрозу свободу та здатність до об'єктивних суджень.

Становище, у якому перебуває сім'я, виявляє позитивні та негативні аспекти: одні є прикладом для світу; інші – знаком відкинення людиною любові: з одного боку, – є усвідомлення особистої свободи та більша увага до якості міжособових стосунків у подружжі, до сприяння гідності жінки, до відповідального ставлення стосовно народження дітей, до виховання дітей. Окрім того, присутнє усвідомлення потреби розвитку міжсімейних зв'язків задля духовної та матеріальної взаємодопомоги та відкриття наново притаманного сім'ї відповідальності за побудову справедливішого суспільства. Однак, з іншого боку, – не бракує тривожних ознак деградації деяких засадничих цінностей: хибне теоретичне й практичне розуміння незалежності супругів у їхніх взаємовідносинах; серйозні непорозуміння

щодо здійснення авторитету батьків у стосунках з дітьми; конкретні труднощі, що їх зазнає сім'я в передаванні цінностей наступним поколінням; зростання кількості розлучень; нещастя абортів; щораз частіше практикування стерилізації; утвердження контрацептивної ментальності.

У корені цих негативних явищ часто лежить спотворене поняття свободи та її досвідчування, коли свободу розуміють не як здатність дарувати себе один одному в любові і як наслідок народження і виховання дітей, а як автономну силу для самоутвердження, часто проти інших, заради власного егоїстичного «добра».

Також вартий уваги факт, що в країнах так званого третього світу сім'ї часто не мають необхідних засобів до життя: їжі, праці, житла, медикаментів та найосновніших свобод. Натомість у багатших країнах надмірний добробут та споживацька ментальність, парадоксально поєднані з деяким страхом та непевністю щодо майбутнього, позбавляють подружні пари великодушності та відваги, потрібних для передавання нового людського життя, отож, життя часто сприймають не як благословення, а як загрозу, від якої вважають за потрібне захищатися.

Історична ситуація, в якій живе сім'я, виявляється сумішшю світла і тіней.

Це доводить, що історія – це не просто прогрес, який неминуче провадить до кращого, а результат свободи, точніше, – боротьби між двома протилежними свободами: згідно з відомим висловом св. Августина, вона є конфліктом між двома типами любові – любов'ю до Бога аж до знехтування собою та любов'ю до себе аж до знехтування Богом.

Звідси випливає, що лише виховання до любові, закоріненої у вірі, може вести до набуття здатності розпізнавати «знаки часу», які є історичним вираженням цих двох типів любові.

Живучи в такому світі, під тиском, що походить передовсім від засобів масової інформації, люди не завжди могли й можуть захиститися від спотворення засадничих цінностей, чи стати критичним сумлінням такої

викривленої сімейної культури та активними суб'єктами побудови справжнього сімейного гуманізму.

Серед найзагрозливіших знаків цього явища, зокрема, слід виділили поширення розлучень та укладання нових зв'язків; прийняття суто сексуальних стосунків, співжиття «на віру»; відкидання моральних норм, які регулюють статеве співжиття в подружжі та надають йому людського й духовного виміру.

Ціле суспільство зобов'язане до дієвості та глибших роздумів над тим, щоб нова культура, яка тепер формується, не стала однією з причин руйнації сім'ї, щоб були визнані правдиві цінності, захищені права чоловіків і жінок та щоб справедливість поширювалася в самих структурах суспільства. У цей спосіб «новий гуманізм» не відводить людей від Бога, а навпаки, повніше до Нього вестиме.

Наука та її практичне застосування пропонує нові, незмірні можливості для побудови такого гуманізму. Однак через політичні рішення, які визначають напрям досліджень та їх практичне застосування, науку часто використовують проти її первісного призначення, яким є розвиток людської особи.

Тому необхідно, щоб всі наново усвідомили первинність моральних цінностей, які є цінностями людської особи як такої. Великим завданням сьогодення, що його слід взяти на себе задля оновлення суспільства, є розуміння остаточної цілі життя та його базових, основних цінностей. Лише усвідомлення першості цих цінностей дозволить використовувати ті величезні можливості, які наука вклала в руки людини, для правдивого розвитку людини в її цілій внутрішній правді, у її свободі та гідності. Наука покликана об'єднатися з мудрістю.

Виховання морального сумління, яке чинить кожну людину здатною оцінювати та розрізняти властиві засоби самореалізації згідно зі своєю первісною правдою, стає таким чином нагальною та необхідною вимогою.

«За останній час в суспільствознавці, зосередившись на вивченні діючих у суспільстві глобальних реформ, трохи втратили інтерес до інституту сім'ї; зовсім недостатньо проводиться досліджень, присвячених вивченню «приспосувальних» реакцій сім'ї до нових соціально-економічних умов трансформації суспільства. Сім'я прийняла на себе основну вагу переходу до ринку; різке падіння матеріального рівня життя, соціальна нестабільність у суспільстві ведуть до глибоких змін в її життєдіяльності, в ціннісних орієнтаціях її членів [176, с. 590]»

Основна причина розлучень полягає в невідповідності людей до подружнього життя, часто великого, а то і повного незрозуміння сутності подружнього життя. Ця першопричина виникла через відсутність в Україні родинної політики, або Національної стратегії з формування, підтримки і збереження інституції сім'ї. Єдиний правовий документ, який існує в державі – це «Концепція державної сімейної політики» [70] та Державна програма підтримки сім'ї на період до 2010 р. [37]. Необхідно визнати, що зміст цих документів практично не виконується і ці законодавчі акти ніяк позитивно не вплинули на якісний стан інституції сім'ї в Україні. Натомість ситуація продовжує погіршуватись.

По мірі розвитку та ускладнення соціального життя відбуваються трансформації інституту сім'ї, почасти дуже серйозні, що зумовлює деяких вчених говорити про ознаки кризи сім'ї [135, с. 119].

Вчені І. Оліфірович, Т. Зінкевич-Куземкіна та Т. Ведента розглядають прояви сімейної кризи на індивідуальному, мікро-, макро- та мегасистемному рівнях. Критеріями сімейної кризи є [102, с. 27-28]: порушення згуртованості: зменшення або збільшення психологічної дистанції між членами сім'ї; деформація внутрішніх і зовнішніх меж сім'ї, крайніми варіантами якої є їх розмитість і жорсткість; порушення гнучкості сімейної системи аж до хаотичності або ригідності; зміни рольової структури сімейної системи; порушення ієрархії (боротьба за владу, перевернута ієрархія); виникнення сімейних конфліктів; зростання негативних емоцій і критики; порушення

комунікації; наростання відчуття загальної незадоволеності відносинами в сім'ї; виявлення розбіжностей в поглядах, мовчазний протест, сварки і докори, недовіра у членів сім'ї; регрес або повернення до ранніх моделей функціонування нуклеарної сім'ї; «застрівання» на якій-небудь стадії розвитку сім'ї і нездатність вирішувати завдання наступних етапів; суперечності і неузгодженість домагань і очікувань членів сім'ї; руйнування деяких сталих цінностей сім'ї і несформованість нових; порушення традицій і ритуалів; неефективність старих сімейних норм, правил і відсутність нових, дефіцит правил.

Розглянемо деякі факти, які вказують на основні причини руйнації інституції сім'ї. Звернемо у вагу на морально-духовно-етичну складову, як найважливішу в контексті приготування особи до життя в подружжі. Саме практична відсутність цієї складової і спричиняє вищенаведену статистику розлучень.

«Сім'я є не тільки групою та соціальною інституцією, в якій відображаються суспільство та його цінності, вона відіграє унікальну роль у соціальній структурі. Соціальна категорія, до якої належить сім'я, багато важить у розв'язанні питань навчання та професійного майбутнього [195, с. 39]». Варто зауважити, що економічна складова, яка є досить важливою в гармонійному розвитку подружжя, надзвичайно мало впливає на показник розлучень.

Фахівці визначають наступний основний перелік елементів, які спричиняють руйнацію української сім'ї:

- Непідготованість до життя в подружжі тих, хто вступає в шлюб.
- Незнання правди про подружжя, а часто і повне нерозуміння сутності подружнього життя.
- Невміння і незнання послідовності побудови стосунків між хлопцем і дівчиною.
- Бездуховність, відкинення вічних моральних цінностей.

– Легкодоступність процедури розлучення, а також сексуальна розпущеність, що створює атмосферу вседозволеності.

– Життя пари «на віру», тобто без шлюбу, не передбачає подружніх прав та обов'язків. Характерна для такого життя тверда постанова не брати на себе жодних зобов'язань, у результаті породжує нестабільність, яка, у свою чергу, не виключає можливості припинення співжиття взагалі. (Існує певна більш-менш виразна «обіцянка» «взаємної вірності», але лише на час тривання стосунків). Поширеним явищем нашого часу є цивільні шлюби (спільне проживання чоловіка та жінки без офіційної реєстрації стосунків та взаємних зобов'язань). Постійно зростає кількість молодих людей, які живуть спільно ще до укладання шлюбу (це стосується насамперед зірок шоу-бізнесу, які є прикладом для наслідування молоді). Зазвичай час такого співжиття триває декілька років. Тут найбільше непокоїть те, що цивільні шлюби перестають (чи вже перестали) бути моральною проблемою. Відповідно, постійно зростає число дітей, що народжуються поза подружжям. Цікавим є те, що 93% жінок, які перебувають у цивільному шлюбі, вважають себе заміжніми, а 78% їхніх партнерів – неодруженими [38]. За новим Сімейним кодексом України [131] цивільні шлюби набирали певних прав, аналогічних до подружжя. У Сімейному кодексі України (ст. 72 р. II) передбачений правовий режим незареєстрованих шлюбів. У ст. 9 вказана можливість реєстрації сім'ї без реєстрації шлюбу. Для цього достатньо укласти простий письмовий договір, завірений нотаріусом. У цьому договорі можна розписати всі «правила гри», тобто передбачити ситуацію, якщо співмешканці схочуть припинити свої стосунки і розподілити майно, а також вказати, які обов'язки виконуватимуть співмешканці у разі народження дитини. Згідно зі ст. 133, якщо дитина народилася в цивільному шлюбі, матір повинна довести, що її співмешканець є батьком дитини, або написати заяву про встановлення батьківства. Хоч їхня кількість становить лише п'ять відсотків традиційних подружжів, проте є реальним викликом для нашого суспільства. В цивільному шлюбі немає зобов'язання щодо

тривалості зв'язку, що є основоположною умовою створення сім'ї. Наслідки недовготривалості цих зв'язків несуть насамперед діти. Це негативно впливає на їхнє виховання і гармонійну суспільну інтеграцію.

Ще одним викликом нашого часу є зміна традиційних ролей у сім'ї: різні уявлення про ідеальну модель сім'ї та про гендерний розподіл ролей. «Поширення нових форм і цінностей, які спираються на задоволення індивідуальних потреб, стирає і розмиває сформовані до сьогодні взірці суспільного і родинного функціонування, а також тяжіє до зміщення раніше усталених моральних і етичних меж. У цьому контексті слід сподіватися, що зміни в сфері родинної поведінки, які виражаються в поведінці демографічній і соціо-психологічній, будуть стосуватися перш за все молодого покоління, яке відзначається динамічністю та інноваційністю, а також наслідуванням цінностей, запозичених від своїх закордонних ровесників [31, с. 7]». Тому не є рідкістю шлюби з суперечливими настановами стосовно сімейних обов'язків. Економічна незалежність жінки, її активна участь у суспільному виробництві призводять до того, що вона не може приділяти належної уваги вихованню дітей; внаслідок цього зростає також число розлучень, спадає народжуваність і т. п. Н.О. Ляшенко у статті «Подружні ролі в молодіжній сім'ї» [84] наводить результати дослідження, яке було здійснено у Харкові в 2007 році: відбувається зміна сімейних відносин – від традиційної (розподіл на «чоловічі» та «жіночі» обов'язки) до демократичної (яка ґрунтується на однаковій участі кожного з членів подружжя в прийнятті рішень, добровільному розподілі обов'язків) сім'ї.

– Аборти – як пряме порушення основного права людини на життя (близько одного мільйона абортів щороку, неофіційна статистика). Аборт має великий негативний вплив на емоційний і психологічний стан людини, що називається постабортним синдромом. Завдяки співпраці державних структур з релігійними і громадськими організаціями зменшилася кількість абортів. Офіційна статистика зроблених абортів в Україні: 1990 рік – 1 млн. 19 тис., 1992 рік – 902 тис.; 1995 рік – 740 тис. абортів; 2000 рік – 434 тис.;

2001 рік – 370 тис.; 2002 рік – 346 тис.; 2003 рік – 316 тис.; 2004 рік – 289 тис.; 2005 рік – 264 тис.; 2006 рік – 230 тис. [38]. Попри те, що згідно з офіційною статистикою кількість абортів в Україні з кожним роком зменшується, досі в нашій країні щороку роблять понад 200 – 250 тис., приблизно 700 щодня. Це у багато разів більше ніж у інших розвинених країнах. За офіційною статистикою в Україні на 100 пологів припадає близько 94 абортів. Іноземні критики вважають українське законодавство надто м'яким у цьому питанні. Адже в Україні дозволено переривати вагітність до п'яти місяців, тоді як у багатьох європейських країнах це можна робити не пізніше ніж у два. Для порівняння, у Польщі за ці ж роки було зроблено 82 тис. абортів, що в 365 разів менше, ніж в Україні [38].

– У нашому суспільстві постійно зростає пропагування й застосування контрацепції. Прихильники контрацепції наводять аргументи, що вона є найефективнішим засобом у боротьбі з абортами. Проте насправді контрацептивна ментальність, яка звільняє від відповідальності за дитину, веде до абортівної ментальності – відкидання зачатого життя у разі неефективності контрацепції. Значне розповсюдження контрацепції впливає в очевидний спосіб на кількість народжень й порушує економічну рівновагу суспільства. Пропаганда контрацепції серед молоді призводить до зростання числа небажаних вагітностей, які часто закінчуються абортами, та поширення хвороб, що передаються статевим шляхом. Це одна з дуже суттєвих причин неплідності жінок. Таким чином з'являється ланцюг, ланками якого є контрацепція, аборти і штучне запліднення. Хоча сьогодні у подружжів зростає зацікавленість природними методами планування сім'ї, проте на державному рівні немає старань поширювати у суспільстві ці методи.

– Згідно з щорічної державної доповіді Президентів України, ВР України, КМ України, «Про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики (за підсумками 2000-2009 років)», в Україні, за оціночними даними, понад 820 тисяч безплідних подружніх пар. У зв'язку з тим ринок

штучного запліднення набуває дедалі більших масштабів. У нашій державі, на відміну від більшості країн Євросоюзу (У Європейському Союзі сурогатне материнство заборонено у всіх країнах, крім Великобританії, Фінляндії та Голландії. В інших країнах дозволено тільки некомерційне сурогатне материнство, за якого сурогатна мати не одержує винагороди; заборонена реклама сурогатного материнства, підбір сурогатних матерів.), легалізовано сурогатне материнство (стаття 123 Сімейного кодексу України, наказ Міністерства охорони здоров'я України № 24 1997 року). Сьогодні в Україні існує 22 клініки, які використовують додаткові репродуктивні технології, зокрема зачаття у пробірці та імплантацію ембріона в організм сурогатної матері [193]. Розвиток технік штучного запліднення призвів до того, що загальноприйнятою стала практика заморожування і зберігання ембріонів для їх можливого використання й дослідження в майбутньому.

– «Євросирітство», Україна відзначається високим рівнем міграції населення, що в основному пов'язано із заробітчанством. За даними Інституту народознавства Національної академії наук України загальна кількість трудових мігрантів з України становить 4,5 млн. осіб. Серед заробітчан 65% жінок [40]. Інші експерти вважають цю цифру більшою.

– Негативним фактором є насилля в сім'ї, що має непередбачувані наслідки. Незалежні експерти стверджують, що жінки гинуть від домашнього насильства набагато частіше, ніж від насильства з боку незнайомих людей або в автокатастрофах. А в дітей, що живуть у сім'ях, в яких хтось із членів вдається до насилля, порушується психіка, і не тільки тоді, коли кривдять їх особисто, а й коли знущаються з близьких для них людей (найчастіше матерів). За даними Західноукраїнського центру «Жіночі перспективи» [47]: 3,3 мільйона дітей віком від трьох до сімнадцяти років щорічно наражаються на ризик спостерігати жорстоку поведінку стосовно своїх матерів; 70% чоловіків, які чинять насильство над жінками, жорстоко поводяться зі своїми дітьми; опитування, проведене серед 900 дітей у притулках для жінок, які зазнають насильства, показали, що близько 70% дітей страждали від

жорстокого ставлення або були повністю занедбані. Майже 50% терпіли фізичне або сексуальне насильство, а 5% були госпіталізовані внаслідок отриманих травм. Як правило, діти зазнавали насильства з боку осіб чоловічої статі; у 90% випадків дітям відомі випадки насильства щодо їхніх матерів; у дітей, які стали свідками насильства в родині, проявляються ті ж симптоми, що й у дітей, які зазнали фізичного насильства; 62% синів у віці понад 14 років постраждали, намагаючись захистити своїх матерів від насильства з боку їхнього партнера.

– В Україні більша половина дітей росте без батька (цю трагедія необхідно представляти окремо і в цьому документі немає можливості ґрунтовно проаналізувати цей факт).

– ЗМІ. Завдання медіа – не нашкодити! Але чомусь є навпаки. Медіа про роль батьків і сім'ї в суспільстві – це одна з основ розвитку ситуації. Стоїть питання як журналіст може підтримувати родину? І тут мусимо дати собі відповідь на питання – що ми хочемо будувати? Цивілізацію смерті, чи цивілізацію любові? Медіа повинні будувати цивілізацію любові! А в тій ситуації, що є, винні ми усі разом. І нам потрібно показати суспільству – як і на чому будується цивілізація любові. І роль медіа в цьому питанні безцінна. Одна з негативних ролей медіа полягає в дуже матеріальному способі думання. Ця медійна політика працює на витягання фінансів з платників податків. Інший негативний аспект медіа це комедійні серіали в яких показуються певні стереотипи і погляди. У пересічного українця середній час перегляду телепередач складає декілька годин на добу. За щоденні декілька годин формуються стереотипи, які не допомагають глядачам. Сім'я, як правило показана негативно, там мінімум любові. Там є постійний прес – мусиш добре виглядати, бути успішним і це починає сприйматися як вища цінність. І ми не повинні переглядати ці образи. А мусимо шукати позитивні приклади сім'ї і родини. А таких прикладів є достатньо. Сьогоднішнім завданням є зміна мислення. Тому завдання держави, як інституції, створити альтернативну політику на телебаченні, використовуючи при цьому,

принаймні медіа ресурс, який належить державі. На жаль станом на сьогоднішній день, саме медіа мають пріоритетний вплив на формування свідомості і цінностей поколінь українців. Це твердження просто доводиться на конкретних фактах, які базуються на соціологічних дослідженнях. Використовуючи інформаційні технології відбувається масова маніпуляція свідомістю українців, яка в більшості випадків не веде до позитиву, особливо в контексті сім'ї.

– Інші чинники

Відбуваються зміни в ієрархії функцій сім'ї як соціального інституту, яка будується в залежності від потреб членів сім'ї і можливостей реалізації їх в сучасних, екстремальних з точки зору виживання, умовах.

Під функціями сім'ї розуміється здатність даного соціального інституту виконувати певну роль в системі суспільних відносин, акумулювати певні види людської діяльності. Під функціями сім'ї вчені Е.Г. Ейдемиллер, В.В. Юстицкий розуміють сферу життєдіяльності сім'ї, безпосередньо пов'язана з задоволенням певних потреб її членів. Серед основних функцій сім'ї вони виділяють:

– виховну функцію сім'ї, що полягає у задоволенні індивідуальних потреб у батьківстві і материнстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації у дітях. По відношенню до суспільства в ході виконання виховної функції сім'я забезпечує соціалізацію підростаючого покоління, підготовку нових членів суспільства;

– господарсько-побутову функцію сім'ї, що полягає в задоволенні матеріальних потреб членів сім'ї (в їжі, житлі тощо). сприяє збереженню їх здоров'я. В ході виконання цієї функції забезпечується відновлення витрачених у праці фізичних сил;

– емоційну функцію сім'ї, що передбачає задоволення її членами потреб у симпатії, повазі, визнання, емоційній підтримці, психологічному захисті. Ця функція забезпечує емоціональну стабілізацію членів суспільства, активно сприяє збереженню їх психічного здоров'я;

- функцію духовного (культурного) спілкування, що спрямована на задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємному духовому спілкуванні; відігріє значну роль у духовному розвитку членів суспільства;
- сексуально-еротичну функцію, що забезпечує задоволення сексуально-еротичних потреб членів сім'ї [188, с. 9-10].

Вчені А. Антонов та В. Медков [5] вважають, що реалізація основних функцій сім'ї не є наслідком певних біологічних регуляторів і механізмів, а представляє собою результат дії соціальних процесів, соціальної системи в цілому.

Також вчені виділяють наступні функції: репродуктивно-виховна; господарчо-економічна; функція психологічної, емоціональної підтримки; духовного спілкування; рекреативна; сексуальна.

В розвинутих західних суспільствах головними функціями сім'ї стали дві: 1) народжуваності і соціалізації дітей і 2) «психологічного захисту». Кохання і взаємної підтримки членами сім'ї один одного. Вважається, що функція господарчо-економічна вже не має пріоритетного значення в життєдіяльності сучасної сім'ї. У нас же простежується зовсім інша картина.

В зв'язку з різким підвищенням життєвого рівня, зубожінням значної частини населення на перше місце в життєдіяльності більшості сімей виходить господарчо-економічна функція. Якщо подібна ситуація затягнеться на достатньо довгий строк, то можна чекати змін шкали сімейних цінностей, а також, можливо, і всієї системи цінностей окремої особистості. На перше місце будуть виходити потреби і цінності більш низького рівня, задоволення яких у дореформений період здійснювалось без великих труднощів (харчування, елементарний одяг, тощо) і на яких свідомість членів сім'ї особливо не фіксувалась. Таким чином, можна говорити про зміну ієрархії сімейних потреб і цінностей у бік їх примітивізації, зведення всієї життєдіяльності сім'ї і особистості до боротьби за елементарне фізичне виживання. І якщо ми дійсно вступимо в період економічного спаду на довгий час, то можна чекати значних змін не тільки в життєдіяльності сім'ї,

але і у структурі ціннісних орієнтацій особистості в сторону регресії, переходу на більш низький рівень психічної діяльності.

«Сьогодні молоді сім'ї у більшості випадків не мають елементарної матеріальної бази для створення нормального сімейного життя. Звідси вимушено ведеться утриманський спосіб існування (70% сімей мешкають на житловій площі батьків або рідних; у 72% опитаних – заробітна плата менше заробітної плати по країні, а 11% – взагалі не мають ніяких прибутків) [87, с. 605]».

Можна прогнозувати декілька негативних наслідків для сім'ї як соціального інституту в тому випадку, якщо ця ситуація затягнеться на довгий період.

По-перше, економічні, екологічні і житлові труднощі в поєднанні з лібералізацією сексуальних стосунків призводять до того, що певна частина молоді буде відмовлятися від шлюбу (що не є типовим для нашої культури) або відкладати його на кращі часи. Внаслідок цього: більш широке розповсюдження альтернативних форм шлюбу та зростання позашлюбної народжуваності.

По-друге, вихід на пріоритетне місце в життєдіяльності сім'ї господарчо-економічної функції, її гіпертрофія (як за витратами часу, так і за концентрацією уваги партнерів на її виконання) викликає зміни ієрархії сімейних потреб та цінностей у бік більшої примітивізації, зведення усієї життєдіяльності сім'ї та особистості до боротьби за елементарне фізичне виживання.

По-третє, недостатні матеріальні засоби в сім'ї будуть примушувати молоді подружжя не лише відмовлятися від народження дітей, але й деформувати сам виховний процес у сім'ї. Вихід на перше місце, навіть на короткий час, як головних у життєдіяльності сім'ї потреб, хоча й базових, але примітивних. Суто матеріальних, призводить до деформування виховного процесу в сім'ї, до формування у підростаючого покоління обмежених, примітивних потреб.

По-четверте, ситуації матеріальних труднощів та дефіциту житла вже призводить і буде продовжувати призводити до деструкції сім'ї, до розвалу нормальних міжособистісних стосунків у сім'ї. Функція «психологічного захисту», що властива сім'ї, під впливом стресоутворюючих факторів, перестає спрацьовувати [87, с. 605].

Всеукраїнський благодійний фонд «Сім'я» у співпраці з Головним Управлінням у справах сім'ї та молоді Київської міської державної адміністрації, Інститутом соціології Міжрегіональної Академії Управління Персоналом та Донецьким Державним університетом інформатики і штучного інтелекту, в жовтні – листопаді 2009 р. провели експрес-дослідження серед молоді міст Києва, Донецька та Львова на тему: «Уявлення про сім'ю та основні життєві пріоритети сучасної української молоді». Ми отримали такі результати опитування (Додаток А).

Гвалтовність змін, що відбулися за останні 30 років, змінили візерунок не тільки зовнішнього світу, вони змінили свідомість людей та їх переконання. Діяльність або ідеї, що ще на початку ХХ ст. видавалась або фантастичною, або каральними (чи тим і тим одночасно) стала буденною реальністю сьогодення.

Західне суспільство з ієрархічного та цілісного перетворилося у мережене. Прогрес індивідуалізму став загрозою для спільнот. Високорозвинена економіка західного світу призводить все більшого розриву між багатими та бідними не тільки у світі загалом, але передусім у самих західних суспільствах.

Очевидним є, що при шаленому темпі змін певні інституції соціального життя будуть або відмирати, або трансформуватися, однією з таких інституцій є сім'я. Цілісність та направленість якої, яка панувала у суспільстві та вказувала, як мають бути вихованні діти, з ким і коли одружитися та коли народити власних дітей почала руйнуватися. Жінки почали заробляти гроші, голосувати та народжувати дітей у непомірних кількостях. Контрацепція та визвольні рухи звільнили людей від обов'язків,

щодо яких вони не були переконані, але чинили так, тому що так наказувала традиція або обов'язок, змусили невиконання якого могли покарати. Такі події ліберали назвали еволюцією, консерватори – кризою родинно-шлюбного життя.

2.2. Причини і наслідки проблем інституції сім'ї та подружжя

Оскільки сім'я є соціальним феноменом, вона не може не зазнавати змін у процесі історичного розвитку суспільства. Ця точка зору дістала широке визнання. Усе розмаїття наукових позицій можна звести до двох основних підходів (парадигм) до розгляду сучасних трансформацій сім'ї. Прибічники першого підходу вважають, що ці трансформації є ознаками кризового стану інституту сім'ї (інституційна парадигма кризи сім'ї, або фамілістична парадигма). У рамках другого підходу вони інтерпретуються як процес модернізації сім'ї (парадигма модернізації).

Під кризою сім'ї мається на увазі ослаблення ролі сім'ї як соціального інституту в масштабах суспільства, що виявляється в недостатньому виконанні нею власних функцій, насамперед репродуктивної та соціалізаційної. Парадигма модернізації інтерпретує всі зміни, що відбуваються з сім'єю, як прояви прогресивних та неминучих процесів, які мають місце в суспільстві. Трансформації сім'ї розглядаються як елемент модернізації всього суспільства.

Ми вважаємо, що більш плідним є модерністський підхід, оскільки сьогодні спостерігається виникнення різноманітних форм організації приватного життя замість однієї, домінуючої моделі шлюбно-сімейних відносин. Широка розповсюдженість таких форм пояснюється саме їх спроможністю задовольняти потреби сучасного суспільства. Тому навряд чи можна розглядати, наприклад, домогосподарства, що складаються з однієї людини, або неповні сім'ї просто як результат кризи традиційної сім'ї, якись

її уламки. Насправді вони є самостійними, стабільно існуючими формами організації приватного життя, що відповідають сучасним соціальним реаліям.

Прихильники концепції кризи сім'ї розглядають сімейну політику як діяльність держави, політичних партій, громадських організацій, соціальних груп тощо, спрямовану на підтримку, зміцнення сім'ї як соціального інституту, сімейного способу життя. Вони виступають за активні дії щодо зміцнення сім'ї в суспільстві, збереження сімейного способу життя та запобігання різним тенденціям, які цьому заважають.

У рамках концепції модернізації сім'ї сімейна політика розглядається як комплекс практичних заходів, що надають сім'ям з дітьми певні соціальні гарантії. Мета цих заходів – поліпшити матеріальний добробут, точніше, пом'якшити економічні проблеми сім'ї та забезпечити її функціонування в інтересах суспільства.

Обидва згаданих підходи до сімейної політики мають певні недоліки. Перший не враховує достатньою мірою змін, які відбуваються з сім'єю, і, по суті, заперечує різноманіття форм сімейного життя, що є невід'ємною характеристикою шлюбно-сімейних відносин на сучасному етапі. Другий підхід характеризується пасивністю щодо змін, які відбуваються з соціальним інститутом сім'ї, зокрема змін, які можна однозначно розцінювати як негативні.

Теоретичне опрацювання різних підходів до інтерпретації категорії «сімейна політика» дало змогу за основу прийняти положення про те, що сімейна політика має розглядатися як структурна складова соціальної політики.

До основних механізмів реалізації сімейної політики ми відносимо соціальну роботу з сім'ями та соціальне обслуговування сімей. Сімейна політика має за мету створення умов для повноцінної реалізації функцій сім'ї як соціального інституту. Однак підтримати сім'ю як соціальний інститут можливо, лише допомагаючи окремим сім'ям вирішувати проблеми, надаючи підтримку в їхніх зусиллях впоратися з проблемними ситуаціями,

що неминуче виникають у житті. Ця сторона діяльності суспільства, держави описується поняттями «соціальна робота з сім'ями» та «соціальні послуги сім'ям».

Об'єктами соціальної роботи мають бути лише ті сім'ї, які дійсно цього потребують, які або не в змозі самотійно подолати кризи чи проблемні ситуації, що виникають у їхньому житті, або долають їх з надзвичайними зусиллями. Соціальна робота має бути спрямована не на якусь реально не існуючу «пересічну сім'ю», стосовно якої можна робити лише абстрактні, непевні припущення щодо проблем, з якими вона може стикатися, а тільки на конкретні, реальні сім'ї.

Звідси виникає важливе завдання створення адекватної цілям соціальної роботи типології сімей або чіткого визначення того, які саме сім'ї і з якими саме конкретними потребами і проблемами потребують підтримки з боку суспільства та держави. Вочевидь, що таку типологію можливо створити лише в результаті спеціальних, відповідним чином організованих та орієнтованих досліджень, з одного боку, фундаментальних, орієнтованих на створення соціологічної типології сімей, а з іншого – прикладних, зорієнтованих на вирішення конкретних завдань.

По-перше, йдеться про виявлення конкретних потреб і проблем сімей різних типів. Необхідно також брати до уваги, що будь-які проблеми, з якими може зіткнутися сім'я, можуть зовсім по-різному усвідомлюватися сім'єю та окремими її представниками. Сім'я може мати чітке уявлення про свої потреби і вербально їх виражати. Але ці потреби можуть існувати і в латентній формі, можуть бути не виявлені і навіть не сформовані.

По-друге, дослідження мають бути спрямовані на визначення того, якою мірою існуюча інфраструктура соціальних служб задовольняє потреби сімей різних типів у соціальних послугах. Послуги, що відповідають тим чи іншим потребам, можуть існувати, але можуть і бути відсутні, хоча потреба в них є. Вже існуючий перелік послуг може різною мірою задовольняти

потреби сімей. Останнє визначає те, що сім'ї-клієнти можуть мати різний рівень задоволеності діяльністю соціальних служб.

Завданнями цих досліджень є: виявлення сімей, що потребують або можуть потребувати соціальних послуг; виявлення конкретних проблем, стресових ситуацій та криз, з якими стикаються чи можуть стикатися сім'ї у кожний даний період свого життєвого циклу; визначення наявності та міри усвідомленості потреби у зверненні до соціальних служб, включаючи поінформованість про їхнє існування, а також мотивації щодо такого звернення; виявлення потреб у створенні тих служб або наданні тих послуг, які є необхідними, але відсутні з будь-яких причин, та основних завдань і напрямів їхньої діяльності; оцінка ефективності діяльності соціальних служб та рівня задоволеності нею з боку клієнтів.

Державна діяльність повинна бути сповнена мудрості й розважливості, щодо тих сімей, які – часто незалежно від власної волі чи під тиском різних вимог – змушені протистояти об'єктивно складним ситуаціям.

С.В. Дармодехін розрізняє дві основні групи проблем, з якими стикається сім'я в процесі життєдіяльності. Перша об'єднує загальносоціальні проблеми, які притаманні всьому населенню, всім індивідуумам. Друга носить специфічний характер і відображає інституційний зміст життєдіяльності сім'ї [34, с. 9].

У цьому плані треба звернути особливу увагу на деякі категорії людей, які більше потребують не лише опіки, а й рішучішого впливу на громадську думку, зокрема на культурні, економічні та юридичні структури, щоб максимально усунути глибинні причини їхніх труднощів.

До таких, наприклад, належать: сім'ї, які емігрували в пошуках праці; сім'ї тих, які вимушені довго перебувати поза домом, як це є у випадку військових, моряків, подорожуючих; сім'ї в'язнів, біженців та сім'ї, які у великих містах живуть практично на узбіччі суспільства; сім'ї без житла; неповні сім'ї, у яких бракує батька або матері; сім'ї з неповноправними дітьми або наркоманами; сім'ї алкоголіків; сім'ї, вирвані зі свого культурного

чи соціального середовища або яким загрожує така втрата; сім'ї, дискриміновані з політичних або інших причин; сім'ї, поділені в ідеологічному плані; сім'ї, у яких присутнє насильство або несправедливе ставлення з огляду на віру; сім'ї неповнолітніх супругів; старші особи, які часто вимушені жити в самотності й без достатніх засобів для прожиття.

Держава має обов'язок створювати умови, щоб люди не іммігрували з країни, а щоб робітники знаходили роботу у своїх регіонах і на своїй батьківщині, щоб вони отримували справедливі зарплати, щоб якнайшвидше їхні сім'ї єдналися, щоб враховувалася їхня культурна ідентичність та щоб до неї ставилися нарівні з іншими, і щоб їхні діти мали можливість здобувати професійні навички й працювати за професією, а також володіти землею, необхідною для праці та життя.

Складна проблема виникає у випадку сімей, поділених в ідеологічному плані. Ці сім'ї вимагають особливої турботи Церкви. Передовсім треба підтримувати особисті розсудливі стосунки з такими сім'ями. Віруючих треба зміцнювати у вірі та підтримувати в християнському житті. Потрібно завжди підтримувати живий діалог з другою стороною. Важливо помножувати вияви любові і поваги, маючи міцну надію на збереження сильної єдності. Це великою мірою залежить також від відносин між батьками і дітьми. Ідеології, суперечні з вірою, можуть, зрештою, бути для віруючих членів сім'ї стимулом до зростання у вірі та свідчення любові.

Є й інші складні періоди, у яких сім'я потребує допомоги. Таким періодом може бути: дозрівання дітей – неспокійне, сповнене заперечень та іноді безладне; одруження дітей, що відділяє їх від сімей, у яких вони зростали; брак розуміння і любові з боку рідних; полишення одним зі супругів сім'ї або його смерть, яка веде до болісного пережиття вдівства; смерть одного з членів сім'ї, яка ранить і глибоко змінює первинне ядро сім'ї.

Держава не може забувати про значення етапу старості, з усім тим позитивним і негативним, що вона зі собою несе, а це: можливість

поглиблення подружньої любові, все більше очищеної і збагаченої довголітньою неперервною вірністю; готовність служіння іншим у новій формі, доброта, здобута тривала мудрість і енергія; але також і тягар самотності, частіше психологічної та емоційної, ніж фізичної, спричиненої можливим покиданням особи в літах дітьми та рідними або недостатнім зацікавленням з їхнього боку; страждання, пов'язане з хворобою, поступовою втратою сил; почуття приниження з приводу залежності від інших, гіркота через можливе відчуття себе тягарем для близьких, наближення до кінця життя. Ось ситуації, у яких, можна легше зрозуміти й пережити величні аспекти подружньої і сімейної духовності, які черпають натхнення з цінності віри – джерела освячення та глибокої радості в щоденному житті, в перспективі великих есхатологічних дійсностей вічного життя. В усіх цих ситуаціях ніколи не можна занедбувати молитви: вона є джерелом світла і сили, а також поживою для християнської надії.

Турбуючись про те, щоб запевнити сім'ям опіку в усіх вимірах, необхідно розглянути ситуації, які – при швидких культурних змінах сьогодення – поширюються з немалою шкодою для самої інституції подружжя та суспільства, основною клітиною якого воно є.

Першим прикладом неналежної ситуації є так зване «пробне подружжя» (або громадянський шлюб) [14], яке в наш час багато хто хотів би виправдати, приписуючи йому деяку цінність. Згідно Л. Квіткіної та Ю. Воеводіної такий шлюб визначається як «неформальна система принципів, норм, правил, цінностей, що регулюють стійкі взаємодії між чоловіком та жінкою, які не перебувають у офіційно зареєстрованих подружніх або родинних відносинах, але мають емоційні та/або сексуальні стосунки, проживають разом і ведуть спільне господарство, а також сприймають себе як пару [62, с. 68]». За даними останнього Всеукраїнського перепису населення (2001 р.), у незареєстрованому шлюбі перебувало 7% одружених чоловіків та заміжніх жінок, «у тому числі, у містах – 6%, у сільській місцевості – 8,8 – 8,9%, однак серед молодих людей 15 – 19 років їх

частка дорівнювала 25,3% серед чоловіків, 19,2% серед жінок; серед 24-річних відповідно – 12,2% та 10,2% [133]».

Однак, на нашу думку, уже сам людський розум виявляє його неприйнятність, вказуючи на недопустимість «експериментування» з людськими особами, чия гідність вимагає, щоб вони були завжди й виключно ціллю самовіддання в любові без будь-яких часових чи інших обмежень.

Держава, зі свого боку, виходячи з первинних підстав створення подружжя, не може підтримувати таких зв'язків. Бо дарування тіла в статевому співжитті є реальним символом самовіддання цілої особи до того ж, це самовіддання не може здійснитися без допомоги любові, як готовність жити все своє життя задля добра і щастя іншої особи.

Фактичні вільні зв'язки («життя на віру») – це зв'язки без жодного публічно визнаного інституціонального союзу, ні цивільного, ні релігійного. Це явище, яке стає дедалі частішим, не може не привертати уваги суспільства, також і тому, що в його основі може лежати багато різних факторів. Впливаючи на них відповідним чином, можна, мабуть, зменшити наслідки таких зв'язків.

Дехто вважає себе майже змушеним до такого співжиття через складні економічні, культурні та релігійні ситуації – на тій підставі, що якщо вони укладуть належне подружжя, то наразяться на шкоду, втратять економічні переваги, зазнають дискримінації тощо. Однак в інших випадках зустрічаємо настанову зневаги, спротиву та відкинення суспільства, інституції сім'ї, соціально-політичного ладу або ж бачимо людей, які просто шукають насолоди. Є й такі, яких підштовхує до цього крайнє незнання та бідність, часто спричинені ситуаціями дійсної несправедливості, або ж деякою психологічною незрілістю, яка спонукає їх вагатися й побоюватися укласти стабільний та остаточний зв'язок. У деяких країнах традиційні звичаї передбачають укладення подружжя у властивому значенні цього слова тільки після певного періоду співжиття та народження першої дитини.

Кожен із цих елементів накладає на державу складні завдання з огляду на вагомі наслідки, які з них випливають, як релігійні, так і моральні, а також соціальні (зруйнування поняття сім'ї; послаблення почуття вірності, також і щодо суспільства; можливі психологічні травми дітей; утвердження егоїзму).

Держава, використовуючи наявний в неї медіа ресурс повинна тактовно, терпеливо й з повагою їх просвічувати та з любов'ю настановляти, показуючи їм свідчення щасливих, зокрема християнських сімей, полегшуючи їм таким чином шлях до врегулювання їхньої ситуації. Передусім, однак, слід уживати превентивних заходів, плекаючи почуття вірності впродовж усього морального виховання молоді, навчаючи її про умови та структури, які сприяють вірності й без яких нема справжньої свободи. Молоді слід допомагати в осягненні духовної зрілості й здатності розуміти багату людську й надприродну дійсність подружжя.

Суспільна влада повинна чинити опір таким тенденціям, які розкладають саме суспільство й шкодять гідності, безпеці та благу громадян як індивідуумів. Влада повинна дбати, щоб громадську думку не привчали недооцінювати інституційну важливість подружжя та сім'ї. А оскільки в багатьох регіонах через крайню бідність, яка є наслідком несправедливих та неадекватних соціальних та економічних структур, молоді люди не в змозі належним чином одружитися, суспільство і влада повинні підтримувати законні подружжя за допомогою ряду соціальних і політичних дій, які б гарантували сім'ї заробітну плату й житло, відповідні для сімейного життя, та створювали адекватні можливості для праці й життя.

Особи, що живуть в сепарації та розлучені, які не вступили в новий зв'язок, попали в такі ситуації з різних мотивів, такі як взаємне нерозуміння, нездатність відкритися до міжособових стосунків і тому подібне, можуть вести до болючого, часто незворотного розриву чинно укладеного подружжя. Очевидно, що сепарацію слід розглядати як крайній засіб, коли всі інші розсудливі намагання її уникнути зазнали невдачі.

Самотність та інші труднощі стають часто долею супруга(и), який/яка живе в сепарації, особливо якщо не з власної вини. У такому випадку завданням держави є підтримати його/її більше, ніж будь-коли, виявляти йому/їй повагу, солідарність, розуміння та надавати конкретну допомогу, щоб він (вона) міг (могла) зберегти вірність також і в цій важкій ситуації; спільнота повинна допомогти йому/їй плекати потребу прощення, якого вимагає любов, та готовність до можливого відновлення подружнього життя.

Саме тому необхідний педагогічний процес зростання, щоб терпеливо проводити формацію людей, сімей і народу.

До одного з елементів цього процесу належить знання тіла та його ритмів плідності. Тому слід докласти всіх зусиль, щоб зробити такі знання доступними як для всіх одружених, так і для молодих дорослих людей перед одруженням через ясне, своєчасне та серйозне навчання й виховання, що його повинні забезпечити подружні пари, лікарі та експерти. Такі знання повинні бути включені у виховання самоконтролю: звідси випливає абсолютна необхідність чесноти чистоти та постійного виховання її в собі. Чистота в жодному разі не означає відкидання людської сексуальності чи погорди до неї: вона, радше, означає духовну енергію, здатну захищати любов від небезпек егоїзму й агресивності та спрямовувати любов до її повного здійснення.

Подружня любов вимагає від чоловіка та жінки вірного розуміння їхнього обов'язку відповідального батьківства, на якому сьогодні справедливо наголошують і який потрібно правильно розуміти. На думку Н. Купиної, міжособистісні відносини у родині, їхній вплив на формування особистості і поведінку дітей залежить від стабільності сімейного середовища, яке є дуже важливим фактором емоційної урівноваженості і психічного здоров'я дитини. Велике значення має якість родини, її виховна здатність. У першу чергу, такий вплив на дитину здійснюють батьки. Тому, цілісною ознакою сім'ї є, насамперед, взаємостосунки [86, с. 106].

З нашої точки зору, необхідно розглядати подружню любов з точки зору різних легітимних і взаємопов'язаних аспектів.

Що стосується перш за все біологічних процесів, то відповідальне батьківство означає знання і врахування пов'язаних з ними функцій. Так, людина спроможна у своїй здатності до продовження роду відкрити біологічні закони, властиві людській особі.

З огляду на вроджені людські потяги та емоції відповідальне батьківство означає, що вони повинні бути опанованими силами розуму і волі.

Вчений В.О. Сухомлинський писав: «Не допускайте створення хоча б в одній сім'ї обстановки дріб'язкових причіпок, докорів, істеричних скарг і звинувачень. У такій атмосфері людина озлоблюється, і це один з найстрашніших ударів по юному серцю [148, с. 100]».

Беручи до уваги фізичні, економічні, психологічні та соціальні умови, відповідальне батьківство повинно практикуватися як тими, хто зважено і великодушно вирішує мати більше дітей, так і тими, хто з огляду на серйозні підстави, шануючи моральні приписи, вирішує не мати наступних дітей впродовж певного визначеного або ж невизначеного часу.

План щодо подружжя і сім'ї стосується чоловіків і жінок у конкретній дійсності їхнього щоденного існування в різних соціальних та культурних обставинах. Ось чому держава заради сповнення свого обов'язку повинна докласти зусиль для розпізнання умов, у яких подружжя і сім'ї живуть сьогодні.

«Наприкінці другого тисячоліття людство поступово усвідомлює, що нинішня цивілізація перебуває напередодні великої трансформації усього комплексу соціальних, культурних, світоглядних параметрів життєдіяльності індивіда та суспільства загалом. Сучасна епоха немовби демонструє собою хибність попереднього розвитку людської цивілізації. Численні факти засвідчують, що суспільство, яке базується на технологічному розвитку, неминуче породжує централізацію, раціоналізацію, ціле раціональну модель

діяльності, авторитарну систему влади і деформовану структуру відношень з навколишнім середовищем. Подальший технологічний поступ відбувається в такому прискореному темпі, що людину захоплює вир змін, які можуть стати для неї трагічними [140, с. 53]».

На наше переконання, сім'я, яка у своїй суті є спільнотою і повинна ставати єдністю та спільнотою осіб, знаходить у любові живе джерело та постійну спонуку до прийняття і пошанування кожного зі своїх членів у його найвищій гідності як особи та сприяння його розвитку. Моральний критерій автентичності подружніх та сімейних зв'язків полягає в плеканні гідності та покликання окремих осіб, які досягають своє особове сповнення в безкорисливому самовідданні.

Тому, у цій перспективі необхідно звернути особливу увагу на жінку, на її права та обов'язки в сім'ї та суспільстві. З цієї ж перспективи треба розглядати також чоловіка як подруга і батька, а також і дітей та старших.

Права і завдання жінки.

Перш за все слід наголосити на гідності й відповідальності жінки, рівною із гідністю та відповідальністю чоловіка. Ця рівність здійснюється особливо в притаманному подружжю і сім'ї самовідданні співподругу та в самовідданні їх обох дітям.

Чоловік і жінка обдаровані особовою гідністю однаково і наділені невідчужуваними правами та відповідальними завданнями, властивими людській особі.

Не заглиблюючись зараз у різні особливі аспекти обширної та складної теми стосунку жінка – суспільство, а обмежуючись тільки суттєвими спостереженнями, неможливо не зауважити, що в специфічній сфері сімейного життя поширена суспільна й культурна традиція, яка приписує жінці роль тільки подруги і матері, не уможливаючи їй належного доступу до суспільних завдань, які, як правило, зарезервовані для чоловіка. Так, афінський оратор Демосфен висловлював традиційний погляд на стосунки статей «коханок ми тримаємо заради задоволення, наложниць для щоденної

турботи про нас, а дружин – щоб вони виношували нам законних дітей і були вірними охоронцями наших домашніх вогнищ [18, с. 27]».

Проте далеко не всі вчені відводили жінці роль лише дружини та матері. Платон серед інших ідей висловлював ідею про соціальну та політичну рівність обох статей: «Однакові природні властивості зустрічаються у живих істот обох статей, і за своєю природою як жінки, так і чоловіки можуть брати участь у всіх справах [17, с. 636]».

Прихильник жіночої рівноправності П. де ля Барр в есе «Про рівність обох статей» стверджував, що нерівність статей є результатом підкорення жінки грубій чоловічій силі, а зовсім не припис природи. Вольтер також викривав несправедливість жіночої долі; Дідро наголошував, що принижене існування жінки є наслідком певних громадянських законів та звичаїв. Монтеск'є вважав, що жінка може і повинна брати участь в суспільному житті [1, с. 155-156].

Не підлягає сумніву, що однакові гідність і відповідальність чоловіка і жінки вповні виправдовують доступ жінки до суспільних завдань. З іншого боку, справжнє вивищення жінки вимагає, щоб було чітко визнано цінність її материнського та сімейного завдання порівняно з усіма іншими суспільними завданнями та всіма іншими професіями. Ці завдання та професії повинні, зрештою, взаємно доповнюватися, якщо хочемо, щоб суспільний і культурний розвиток був справді та вповні людським. Рівність передбачає, що чоловіки й жінки мають свободу обирати різні (або схожі) ролі й різні (або схожі) кінцеві результати – відповідно до своїх намірів, цілей, бажань та переваг [30, с. 6]».

Цього буде легше досягти, якщо держава висвітлить і поглибить значення праці в житті суспільства та визначить базовий зв'язок, який існує між працею і сім'єю, а отже й первинне та незамінне значення праці вдома та виховання дітей.

Різні інституції можуть повинні допомогти сучасному суспільству, невтомно закликаючи до визнання й поважання всіма незамінної цінності

жіночої праці вдома. Це має особливе значення у виховній праці: тільки тоді усунеться саме джерело можливої дискримінації між різними видами праці та професіями, коли стане очевидним, що в кожній сфері всі працюють з рівними правами та рівною відповідальністю.

Якщо слід визнати однакове право доступу як жінок, так і чоловіків до різних суспільних завдань, то разом із тим суспільство повинно створити такі структури, щоб заміжні жінки й матері не були на практиці змушені до праці поза домом і щоб їхні сім'ї могли достойно жити й успішно розвиватися навіть тоді, коли жінка цілковито присвячує себе власній сім'ї.

Тому необхідно подолати ментальність, згідно з якою більшу славу приносить жінці праця поза домом, аніж праця в сім'ї. Однак це вимагає, щоб чоловіки поважали й любили жінок з усією пошаною до їхньої гідності та щоб суспільство створювало та розвивало умови, які сприяли б домашній праці.

Гідність жінки, на жаль, заперечується впертою настановою, яка трактує людську істоту не як особу, а як річ, як предмет купівлі-продажу, поставлений на службу егоїстичному інтересові та самозадоволенню. Так, згідно думки Л. Мізеса [93] в суспільстві, заснованому на системі розподілу праці та на співпраці, інтереси усіх членів гармоніюють між собою, а з цього основного факту суспільного життя слідує, що не існує конфлікту між діями заради себе та заради інших, оскільки інтереси індивідуумів у кінцевому рахунку співпадають... Немає протилежності між обов'язком та егоїстичними інтересами. Те, що індивідуум віддає суспільству заради його збереження як суспільства, він віддає не заради чужих собі цілей, але в ім'я власних. Індивідуум, який є продуктом суспільства... не може заперечувати суспільство, не заперечуючи самого себе... Людина суспільна... має співвідносити свої дії з вимогами суспільства, і її дії повинні стверджувати існування та прогрес суспільства... Вона має приймати суспільство, оскільки воно дозволяє повніше задовольнити її власні бажання. Заперечуючи

суспільство, вона отримає лише тимчасову перевагу; зруйнувавши суспільство, вона, в кінцевій перспективі, нашкодить самій собі.

Першою жертвою ментальності егоїстичного суспільства є жінка. Ця настанова породжує дуже гіркі плоди, такі, як: зневагу чоловіка і жінки, рабство, утиск слабших, порнографію, проституцію, особливо в організованій формі, та найрізноманітнішу дискримінацію, що зустрічається на виховному, професійному рівнях, в оплаті праці тощо.

Крім того, ще до сьогодні велика частина нашого суспільства зберегла багато форм принизливої дискримінації, які серйозно ображають деякі категорії жінок як, наприклад, заміжні бездітні матері, вдови, жінки, що живуть у сепарації, розлучені й самотні матері, та ображають їх.

Суспільство повинно, з належною повагою до відмінних покликань чоловіка і жінки, у своєму власному житті в міру можливості підтримувати рівність їхніх прав і гідності для добра всіх: сім'ї і суспільства.

Однак очевидно, що це все не означає відмови жінки від своєї жіночості, ані наслідування ролі чоловіка, а власне повноту жіночої людськості, яка повинна знайти своє вираження в діяльності жінки чи то в сім'ї, чи поза нею; при цьому не можна забувати про різноманітність звичаїв і культур у цій сфері.

Права і завдання чоловіка.

У подружній і сімейній єдності-спільноті мужчина покликаний жити, усвідомлюючи свій дар та роль чоловіка і батька.

Правдива подружня любов ставить за передумову та вимагає, щоб мужчина відчував глибоку повагу до рівної його власній гідності жінки: «Ти не є її паном, а чоловіком, ти отримав не служницю, а жінку... Відплати доброзичливістю за доброзичливість, любов винагороди любов'ю [125, с. 154]».

Чоловік повинен жити зі своєю жінкою в особливій формі особистої приязні. Любов до дружини, яка стала матір'ю, і любов до дітей є для чоловіка природним шляхом до зрозуміння та здійснення свого батьківства.

Зокрема там, де суспільні й культурні умови легко схиляють батька до деякого звільнення себе від сімейних обов'язків і до меншої участі у вихованні дітей, необхідно відновити суспільне переконання, що місце й завдання батька в сім'ї та для сім'ї мають унікальну і незамінну важливість.

І. Кон, працюючи над проблемами батьківства, наголошує, що любов, увага і турбота відповідального батька не можуть бути замінені нічим іншим [67, с. 27]. Н. Коркіна підтверджує, що батько відіграє важливу роль у формуванні в дитини відповідальності. Відбувається це тому, що батьки надають більшого значення самостійності, дозволяючи дітям відповідати за свої дії, і з більшою повагою, ніж матері, відносяться до прояву дітьми незалежності [72, с. 48]. А. Леонова у своєму дослідженні говорить про те, що діти, які близькі з батьком, володіють значно більшою високою самооцінкою і стабільністю «образу Я» у порівнянні з тими, хто описує свої відносини з батьком як відчужені. Діти, батьки яких беруть активну участь у їхньому вихованні, виростають більш чуйними у соціальному плані [80, с. 60-75].

Як навчає досвід, відсутність батька спричиняє втрату психічної та моральної рівноваги, а також значні труднощі в сімейних стосунках; до подібних наслідків веде й протилежна ситуація – гнітюча присутність батька, особливо там, де вже відчутне явище так званого «мачизму» [74, с. 167] (від ісп. *macho* – самець), тобто – надуживання вищестю прав чоловіка, яке принижує жінку й не дозволяє розвиватися здоровим сімейним стосункам.

Мужчина покликаний забезпечити всім членам сім'ї однаковий розвиток. Він сповнить це завдання через відповідальність за життя, зачате під серцем матері, старанне виконання обов'язку виховання – завдання, яке він поділяє з дружиною, працею, яка ніколи не розбиває сім'ю, а утверджує її в єдності й стабільності, даючи свідчення зрілого духовного життя.

Права дитини.

У сім'ї, спільноті осіб, дитина має бути оточена особливою опікою; треба розвивати глибоку повагу до її особової гідності, а також велику

пошану до її прав та турботу про них. Це стосується кожної дитини, але стає тим нагальнішим, чим меншою є дитина, чим більше вона вимагає цілковитої опіки, хвора, стражденна або неповносправна.

Сім'я впливає на людину протягом усього її життя. Але особливо велика її роль на початку життєвого шляху. Адже від того, як у сім'ї буде проходити процес формування в дитини тих чи інших особистісних якостей, залежить і весь подальший її розвиток [92, с. 113].

Жодна країна у світі, жодна політична система не може думати про своє майбутнє інакше, як тільки через бачення тих нових поколінь, які приймуть від своїх батьків різноманітний спадок цінностей, завдань і устремлінь як власного народу, так і цілого людського роду. Турбота про дитину ще перед її народженням, від першої хвилини зачаття, а потім у дитинстві та юності, – є першою й фундаментальною перевіркою ставлення людини до людини. Прийняття, любов, повага, багатогранна й об'єднана турбота: матеріальна, емоційна, виховна, духовна – щодо кожної дитини, яка приходить у цей світ, повинні завжди бути характерною та суттєвою ознакою в суспільстві, так, щоб діти, маючи можливість зростати мудрістю з роками й ласкою в Бога та людей, зробили свій цінний внесок у побудову сімейної спільноти і навіть в освячення своїх батьків.

Похили віком у сім'ї.

Існують культури, які виявляють до літніх осіб особливу шану та велику любов. Там старша людина ніколи не буває виключена з сім'ї чи трактована як непотрібний тягар; вона залишається в сім'ї і, хоча зобов'язана поважати автономію нової сім'ї, далі бере активну й відповідальну участь у її житті, а передовсім здійснює цінне свідцтво минувшини та натхненника мудрості для молоді та для майбутнього.

Натомість інші культури, особливо внаслідок непорядкованого промислового та урбаністичного розвитку, довели й далі ведуть до недопустимого усування старших на узбіччя життя, що є для них джерелом великого терпіння, а водночас і духовного зубожіння багатьох сімей.

Діяльність держави повинна заохочувати всіх до відкриття та поцінування завдання літніх осіб у спільноті, а особливо в сім'ї. Насправді життя літніх осіб полегшує нам усвідомлення ієрархії людських цінностей; виявляє нерозривність поколінь і прекрасно представляє взаємозалежність людської спільноти. Літні особи мають харизму долавання бар'єрів між поколіннями, перш, ніж вони з'являться.

Згідно Дж. Хейлі, «відношення молодих до своїх старих батьків стає моделлю того відношення, яке чекає їх в старості з боку своїх дітей, оскільки життєвий цикл сім'ї продовжується нескінченно [174]».

Скільки дітей знайшли зрозуміння і любов в очах, словах і пестошах літніх людей! Скільки ж літніх осіб охоче підписується під натхненними біблійними словами, що «вінець старих людей – сини синів»!

2.3. Духовна культура в сім'ї

Людина органічно пов'язана з культурою, поза якою її моральна життєдіяльність неможлива. Складність і своєрідність культури в тому і полягає, що вона – не окрема сфера життя суспільства, а ціла система його духовного виробництва, розподілу і споживання духовних цінностей.

Культура виникає в предметно-практичній діяльності людини і характеризує рівень цієї діяльності. Тому освоєння (присвоєння) всього культурного багатства, виробленого людством, виходить за межі можливостей цілеспрямованого відбору всього «найціннішого» і «найбільш значущого» з точки зору розвитку особи.

Поняття «духовність» і «духовна культура» належить не лише до релігійно-моральної етики і вірувань. Вони передбачають і формування свідомості та світогляду людини, залучення її до активного економічного, політичного й культурного життя країни. Тому формування духовності й духовної культури – одне з найважливіших завдань загальноосвітньої,

професійної та вищої школи й нерозривно пов'язане з відродженням нації, демократизацією й гуманізацією суспільства.

Сім'я як активний, природний і стійкий елемент суспільства у питаннях формування духовності виступає активним посередником в узгодженні інтересів особистості й суспільства. Традиції і культура виступають як духовна підтримка особистості [1833, с. 380].

Видатний український філософ Г.С. Сковорода за вихідне начало своєї філософії брав людину, яка знаходиться в тісному зв'язку з навколишнім соціальним середовищем. Людина, на його думку є «мікрокосм», маленький світ, у якому діють ті ж самі закони, що і в макросвіті. Суть людини філософ вбачав не в плоті, а в думці, в душі, в серці. Розуміючи так природу людини, Сковорода розрізняє зовнішню (тілесну) і внутрішню (духовну) людину. Тільки людина духовна, на його думку, є істинною, а зовнішня людина – лише тінь істинної [38; 132, с. 34.].

У філософській науці вчені дають таке визначення терміну «духовність»:

– «категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення. Прояснення природи людського буття через категорії «дух» та «духовність» означає, що людина може не тільки пізнавати та відображувати навколишній світ, а й творити його. Духовність постає як інтегральна категорія, що виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу та морально-аксіологічну активність людини. У християнській антропології «духовність є виразом вищого моральнісного спрямування людського буття до Бога [160, с. 179]»;

– «духовність – 1) нематеріальність, безплотність; 2) натхненність; наповненість духом творчості, духом, що творить; 3) процес гармонійного розвитку духовних здібностей людини. У прямому, тобто релігійно-філософському, сенсі духовність є: а) стан духовного; з одного лише Духу складене; б) відношуване до духовного відомства (духівництво, духовний навчальний заклад); в) присутність Духу Божого в людині; безпосередній

контакт душі з яким-небудь «зовнішнім» духом (положенність в душі, стриманість духом); істотна властивість душі бути образом (ейдосом, дзеркалом) Духу Божого. У переносному, світсько-матеріалістичному, сенсі духовність найчастіше трактують як тягу людей до вершин культури і вдосконалення своїх творчих здібностей... Про духовність говорять як про добровільний вибір індивідом найважливіших суспільних цінностей і ідеалів і підпорядкування своєму життю їх вимогам... По вченню ап. Павла, дійсна духовність зв'язана з внутрішнім пізнанням тих світів і горизонтів Буття, які приховані від зовнішніх органів чуття; вона дає людині містичну здатність прямо убачати – внутрішнім оком, інтуїтивно – суть речей і неупереджено оцінювати совістю власні наміри і вчинки [139, с. 209]».

В психології духовність визначається як:

– «специфічна якість людської психіки, що характеризується системою піднесених потреб індивіда, його самореалізація на основі вищих соціальних цінностей [44, с. 60]»;

– «пошук, практична діяльність, досвід за допомогою яких суб'єкт здійснює у самому собі перетворення, необхідні для досягнення істини, для самовизначення; духовно-практична (не утилітарна) діяльність по самотворенню, самовизначенню, духовному зростанню людини [12, с. 149]».

В.А. Міжериков розуміє під духовністю: «1) вищий рівень розвитку і саморегуляції зрілої особи, коли основними орієнтирами її життєдіяльності стають нескороминущі людські цінності; 2) орієнтованість особи на дії що на благо оточуючих, пошук нею етичних абсолютів; 3) з християнської точки зору – зв'язаність людини в своїх вищих прагненнях з Богом [133, с. 96]».

М.С. Каган вважає, що «духовність – це атрибут людини як суб'єкта, а бездуховність – ознака втрати особою її суб'єктивних якостей і її звиродніння в простий об'єкт, в подібність тварини або механізму [53, с. 102]».

С.Б. Кримський стверджує, що «духовність мислиться еквівалентом морального розуму, гуманізму сумління, пошуку ідеалу, в якому єдність

блага, істини і краса утворюють смисловий стержень духовної діяльності людини [32, с. 137]».

В.Г. Федотова пише, що духовність «є тим поняттям, яке дає змогу людині осмислити світ та своє місце в ньому на підставі глибоких гуманістичних традицій минулого [177, с. 3]».

На нашу думку, поняття духовність тісно пов'язане з поняттям духовна культура. Л.Г. Іллічова визначає, що «духовна культура – це і міра розвитку духовних багатств суспільства, і певний рівень оволодіння ними, і міра використання духовних цінностей [155, с. 183]».

Французький письменник А.С. Екзюпері визначає, що духовна культура це «спадщина вірувань, звичаїв і знань, накопичених століттями, інколи їх важко виправдати логічно, але вони вміщують своє виправдання в самих собі як шляхи, якщо вони кудись ведуть, тому що ця спадщина відкриває людині її внутрішню безмежність [181, с. 3]».

В українській філософії під духовною культурою розуміється «самоактуалізація творчого зростання та пізнання світу [160, с. 178]».

З нашої точки зору, духовна культура особистості – ціла система інтелектуального, морального, художньо-естетичного та емоційно-чуттєвого розвитку людини. Вона складається з таких основних компонентів:

- культура інтелектуальна (знання, мислення, наукова організація праці);
- культура моральна (честь, гідність, культура почуттів, статеві культура);
- національна культура і національна самосвідомість;
- художньо-естетична культура;
- християнська морально-етична культура, релігійні заповіді і традиції;
- родинно-побутова культура;
- політична, правова, екологічна культура особистості.

Отже, формування духовності, духовної культури особистості – це формування її свідомості, світогляду, прилучення до економічного і культурного життя народу, це уклад життя сім'ї, роду, народу, нації.

Релігія звертається до почуттів людей і в цьому схожа на мистецтво. Багато священнослужителів зробили видатні наукові відкриття. Про них батьки й учителі мають розповісти дітям. Католицький священник Микола Копернік по-новому осмислив будову всесвіту. Єзуїт Секкі став батьком астрофізики. Чеський пастор Ян Амос Коменський усім світом визнаний як батько нової педагогіки. Домініканцеві Джордано Бруно належить вчення про безмежність світів. Ченець Томазо Кампанелла написав дивовижну книжку «Мість Сонці». Переконаний католик Томас Мор – творець геніальної утопії, що дала назву цілому напрямку філософії. Сільський священник Жан Месьє залишив після смерті славнозвісний «Заповіт», що хвилює людство і сьогодні. Київський ченець Нестор є автором історичної «Повісті минулих літ». Чеський ченець Грегор Мендель своїми дослідженнями поклав початок нової науки – генетики.

Без знання історичного шляху неможливий розвиток духовного багатства сучасної людини. Особливо великої шкоди нашій духовній культурі завдала заборона Біблії. Раніше Біблія була в кожному домі. А з яким душевним хвилюванням читали цю велику Книгу. перед тим, як читати Біблію, люди молилися, щоб Бог допоміг сприйняти Слово Боже.

Думку щодо необхідності вивчення Біблії у навчальних закладах висловлює В. Сулима: «Знайомство учнів та студентів з Біблією є обов'язковим, адже це – повернення до духовних основ, шлях пізнання історії і культури народів світу... Релігійні заповіді привчають людей до вироблення і прийняття загальнолюдських цінностей і правил співжиття. Біблія, одна із перших книг світу, з'ясувала перспективу людської історії, що почалася з трагічного розриву, самовільного відходу від духовної домінанти буття, від Бога. Біблія усіма книгами, що увійшли до її двох канонів – юдейського і християнського, засвідчила марність і безпідставність людських

претензій на самостійне світовлаштування, однаково справедливе й добре до всіх, виявивши глибинні природні схильності людини до зла і гріха, до неправди і розбещеності... В довгі роки економічно-політичної руйнації України, в роки державно-національного Відродження Біблія лишалась домінуючим оплотом віри [145, с. 4-5]».

Найслушніша заповідь Біблії – душа повинна стерегтися гріха. Якщо дитину ще в ранньому віці обділити добром, вона виросте жорстокою, недовірливою і замкнутою людиною. Ось чому так важливо кожному читати цю книгу. святе писання розкриває людську душу, наповнює її любов'ю, теплом, співчуттям, милосердям.

Важливо учням та їх батькам знати й історію Рейнського Євангелія – пам'ятки XI століття, що є доказом пріоритетності української культури. 19 травня 1054 року в Рейнському соборі дочка Ярослава Мудрого Анна разом з французьким королем присягала на вірність французькому народові на привезеному нею з Києва Євангелії, написаному старослов'янською мовою. Ця Євангеліє стало святиною. На ньому присягалися всі королі й присягаються президенти Франції.

У XVI столітті в селі Пересипниці (Поблизу міста Рівного) пересопницький архімандрит Григорій і син протопопа, переписувач книжок Михайло за п'ять років зробили перший переклад Євангелія українською мовою.

Мудрість Святого Письма використовували в своїх творах Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Микола Гоголь та інші письменники світового рівня. Вивчення Біблії в середній і вищій школі має сприяти підвищенню інтелектуально-мистецької освіченості національної еліти. Вивчаючи філософію, історію, літературу, ми постійно зустрічаємо біблійні висловлювання, факти та імена і не знаємо про них нічого. Не знаємо змісту картин видатних художників на біблійні теми. Лише поодинокі відвідувачі Софіївського і Володимирського соборів, Києво-Печерської лаври знають зміст розписів, якими оформлені ці споруди відповідно до Святого Письма.

Понад дев'яносто років тому нас даремно «посварили» з Богом, і сьогодні ми маємо чесно визнати, що цього не треба було робити. Автор «Слово о полку Ігоревім» бідкався: «Тяжко голові без плечей, а ще тяжче тілу без голови». Більшість людей сьогодні – безголове і бездушне тіло.

Як діяти в умовах віротерпимості?

Поважаючи релігійні почуття віруючих учнів та їх батьків, поважно ставлячись до релігії та священних книг, школа і вчитель повинні формувати у своїх вихованців науковий світогляд.

Учитель має бути висококультурною людиною, знати історію, світову літературу, мистецтво і обов'язково – Біблію.

Визнаючи методи формування світогляду, педагог має враховувати вікові та індивідуальні особливості учнів, а також родинно-сімейні обставини виховання.

Учитель має зробити все, щоб не допустити виникнення конфлікту, приниження гідності чи образи почуттів віруючих учнів.

Учитель повинен вміти знімати психоемоційні стреси.

Учитель має спиратися на принципи плюралізму і віротерпимості. Він заснований на тому, що всі люди віруючі: тільки переважна більшість вірить, що Бог є, а інші – що його немає. Головне – прищепити дитині доброту і чесність, здатність на шляхетний і патріотичний вчинок, уміння мислити й відстоювати свої переконання. А віра чи невіра – цей вибір має бути само усвідомленим [162, с. 268].

Керівникам навчальних закладів слід пам'ятати істину, яку твердили ще давні філософи: Якщо в країні погані пекарі – люди їстимуть несмачний хліб, але якщо в державі погані вчителі, то вона нежиттєздатна». Сьогодні все починається з учителя: і урок, і учень, і школа, і свідомість, і духовність, і навіть саме суспільство та єдність дій членів суспільства в боротьбі за розбудову України.

Кризові явища в суспільстві та економічному житті України є однією з причин погіршення морального й духовного стану молоді, що зумовило

поширення таких негативних суспільних явищ як насильство, жорстокість, проституція, злочинність, вживання наркотиків та алкоголю.

Моральні відносини у суспільстві спираються на цінності. Цінності – це те, що людина найбільше цінує у житті, оточуючому її світі, людях, матеріальній та духовній культурі; це те, чим вона особливо дорожить і чому надає найважливіше значення. Цінності – це об’єкти, явища та їх властивості, а також абстрактні ідеї, які втілюють у собі узагальнені ідеали і виступають завдяки цьому як еталон [71, с. 367]. Розкриваючи смислову природу цінностей, психолог Д.А. Леонтьєв пропонує розглядати їх не тільки як «ідеал», а й як модель того, що повинно бути [80, с. 227].

Велика проблема, як захистити молоде покоління від аморальних принципів життя, що пропагуються на телебаченні і в книжках. Ця проблема набуває державної ваги і потребує невідкладного й активного втручання владних структур. Їхні дії сприятимуть об’єднанню зусиль для формування духовності й духовної культури підростаючого покоління на засадах національних і загальнолюдських цінностей.

Основним завданням сім’ї є служити життю, народжувати дітей. Плідність є плодом і знаком подружньої любові, живим свідченням повного взаємного самовіддання подругів. Плідність подружньої любові не обмежується тільки до фізичного народження дітей, навіть якщо її розуміти в її специфічно людському вимірі: вона поширюється і збагачується різними плодами морального, духовного і надприродного життя, що його батько і мати покликані передавати в дар дітям, а через дітей – суспільству, державі.

Мати правильне поняття про моральний порядок, про його норми й цінності завжди надзвичайно важливо; тим більше коли зростають і помножуються труднощі щодо їх дотримання.

Моральний порядок не може бути чимось, що ускладнює людині життя та чимось, що невідповідне особі; якраз навпаки, будучи відповідним до найглибших потреб людини, моральний порядок слугує її повній людськості

з тією самою делікатною та єднаючою любов'ю, якою сам Бог надихає, підтримує та веде кожне створіння до властивого йому щастя.

В основі відносин у сім'ї – почуття любові як вищий рівень емоційно позитивного ставлення людини до людини. Відносини, побудовані на основі почуття любові, характеризує висока вибірковість, глибока зануреність їх суб'єктів, контакт між ними на всіх можливих рівнях (психофізіологічному, психологічному, фізичному) [43, с. 105].

Однак людина є історичною істотою, яка формується день за днем, приймаючи численні вільні рішення: через те вона пізнає, любить і чинить моральне добро відповідно до етапів свого розвитку.

Так само й подружки у сфері свого морального життя покликані до неперервного поступу, спонукані щирим і дієвим прагненням щораз кращого пізнавання цінностей, а також чесною і шляхетною волею здійснювати ті цінності у своїх конкретних рішеннях. Прикладом до наслідування є Божий закон, на який вони можуть дивитися не лише як на ідеал, який можна осягнути в майбутньому, а можуть трактувати його як дороговказ у витривалому доланні труднощів.

Оскільки батьки дали дітям життя, то мають якнайсерйозніший обов'язок виховувати своїх нащадків, і тому їх слід визнати першими й головними вихователями. Це виховне завдання настільки вагоме, що якщо його не виконують, то неможливо замінити його якимось іншим повноцінним вихованням. Тому що саме батьки повинні створити таку сімейну атмосферу, сповнену любов'ю і повагою до Бога і людей, яка б сприяла цілісному особистому і суспільному вихованню дітей. Тому сім'я є першою школою суспільних чеснот, які потрібні всім суспільствам.

Право й обов'язок батьків щодо виховання є невід'ємними, оскільки вони пов'язані зі самим передаванням людського життя; вони є первісними та мають першість щодо виховних завдань інших осіб, оскільки впливають із виняткових стосунків любові, яка об'єднує батьків і дітей; вони незамінні

та невідчужувані, не можуть бути цілковито передані іншим чи привласнені іншими.

Не слід забувати, що, окрім цих рис, які характеризують виховне завдання батьків, основним елементом, що визначає це завдання, є батьківська і материнська любов, яка знаходить своє сповнення у справі виховання, здійснюючи та вдосконалюючи своє служіння життю: будучи його джерелом, любов батьків стає душею, а через це й нормою, яка надихає та спрямовує всю конкретну виховну діяльність, збагачуючи її такими цінностями, як ніжність, постійність, доброта, служіння, безкорисливість та жертвовність, які є найкоштовнішими плодами любові.

Згідно дослідження, перешкодами для повноцінного виховання дітей у сім'ї на сучасному етапі, є в першу чергу матеріальні проблеми у сім'ї (82%), брак часу (48%), невідповідність батьків з педагогічних питань (29%) і незрозуміння важливості виховання дітей у родині (22%) [129, с. 135].

Сім'я є першою, однак, не єдиною і не виключною виховною спільнотою: уже сам спільнотний, громадянський і церковний вимір людини вимагає ширшої та складнішої виховної активності, яка є плодом впорядкованої співпраці різних виховних інстанцій і веде до неї. Усі ці інстанції необхідні, навіть якщо кожна може й повинна відігравати свою роль відповідно до своєї компетенції та робити властивий їй внесок. Повинно бути безумовно забезпечене право батьків вибирати виховання, згідне з їхньою вірою.

Держава і Церква мають обов'язок надавати сім'ям усіляку можливу допомогу, щоб сім'ї могли правильно виконувати свої виховні завдання. З тією метою як Церква, так і держава повинні створювати й підтримувати такі інституції і таку діяльність, яких слушно домагаються сім'ї: допомога повинна бути пропорційною до невідстачальності сім'ї для виконання виховних завдань. Отож усі ті, хто в суспільстві керує шкільництвом, ніколи не повинні забувати, батьки є першими й головними вихователями дітей та що їхнє право цілковито невідчужуване.

Якщо в школах навчають ідеологій, які суперечать вірі батьків, а Україна – це держава з тисячолітньою християнською, то сім'ї повинні об'єднатися з іншими сім'ями, якщо можливо – за посередництвом сімейних асоціацій, та всіма силами й зі всією мудрістю допомагати молодим, щоб вони не віддалилися від віри.

З цієї перспективи, сповненої цінностей і завдань для всіх, повинні, зокрема, черпати заохочення подруги, які страждають від фізичної неплідності. Такі сім'ї, які завдяки вірі визнають усіх людей дітьми спільного Небесного Отця, великодушно йтимуть назустріч дітям з інших сімей, надаючи їм підтримку й виявляючи любов – не як чужим, а як членам єдиної сім'ї Божих дітей. Таким чином християнські батьки зможуть розширити горизонти своєї любові поза межі зв'язку тіла і крові, поглиблюючи зв'язки, що походять із духа, розвиваючи їх шляхом конкретного служіння дітям з інших сімей, які часто позбавлені найнеобхіднішого.

Кризові демографічні процеси, які спостерігаються в багатьох країнах світу, мають в Україні свої причини і особливості, де зменшення чисельності населення одночасно супроводжується погіршенням стану здоров'я людей, зокрема їх репродуктивної функції [3]. Неплідні сім'ї повинні виявляти більшу готовність до адопції (усиновлення/удочеріння) та догляду дітей, позбавлених батьків, а також покинутих: ці діти, віднаходячи родинне тепло, відчуватимуть повне любові та зможуть зростати в спокої і довірі до життя. Водночас уся сім'я збагачуватиметься духовними цінностями ширшого братерства. Таким чином надзвичайно розширюється горизонт батьківства і материнства сімей: їхня духовно плідна любов приймає виклик цих та інших нагальних потреб наших часів.

Подружня любов вимагає від чоловіка та жінки вірного розуміння їхнього обов'язку відповідального батьківства, на якому сьогодні справедливо наголошують і який потрібно правильно розуміти. Тому ми повинні розглянути його з точки зору різних легітимних і взаємопов'язаних аспектів.

Що стосується перш за все біологічних процесів, то відповідальне батьківство означає знання і врахування пов'язаних з ними функцій. Так, людина спроможна у своїй здатності до продовження роду відкрити біологічні закони, властиві людській особі.

З огляду на вроджені людські потяги та емоції відповідальне батьківство означає, що вони повинні бути опанованими силами розуму і волі.

Беручи до уваги фізичні, економічні, психологічні та соціальні умови, відповідальне батьківство повинно практикуватися як тими, хто зважено і великодушно вирішує мати більше дітей, так і тими, хто з огляду на серйозні підстави, шануючи моральні приписи, вирішує не мати наступних дітей впродовж певного визначеного або ж невизначеного часу.

Усе – й хороше і погане – людина отримує в сім'ї», «Усі ми родом з дитинства». Ці постулати відомі, мабуть, усім. Бо сім'я була, є і, напевне і буде найважливішим середовищем формування особистості та найголовнішим інструментом виховання, що відповідає не лише за соціальне відтворення населення, а й за вироблення певного способу його життя.

Чинники, які впливають у сім'ї на особистість дитини, спеціалісти С. Ковальов [64] та П. Щербань [186] умовно поділяють на три групи:

– перша – це соціальне мікросередовище сім'ї, в якому здійснюється прилучення дітей до соціальних цінностей і ролей, введення їх у складнощі і суперечності сучасного світу;

– друга – це внутрішньо – і поза сімейна діяльність, переважно побутова праця, що є могутнім знаряддям соціалізації людини та її підготовки до майбутньої життєдіяльності. Ця група чинників повністю зберігає своє значення на селі, але дуже ослабла в містах, де діти, як правило, не мають постійних домашніх обов'язків;

– третя група – це власне сімейне виховання, певний комплекс цілеспрямованих педагогічних впливів.

Тому цілком закономірно виникає запитання: чи замислюємося ми, ким для дитини повинні бути батьки? По-перше, – джерелом емоційного тепла і підтримки. По-друге, – владою вищої інстанції, розпорядником благ. По-третє, – взірцем і прикладом для наслідування. По-четверте, – другом і порадиником. Проте питома вага цих функцій у різні вікові періоди неоднакова. В молодшому віці «лідирує» перша функція, в ранньому й дошкільному – друга, в молодшому шкільному віці – третя, а з початком підліткового періоду більшої ваги набуває четверта.

Підлітковий і юнацький вік настає швидко й непомітно, і перед батьками виникає проблема передачі юнакам і юнкам усього необхідного для щастя в їхньому майбутньому сімейному житті. В. Постовий визначає молоду сім'ю як «фазу або період у житті людини, яка характеризується відчутною зміною умов духовного спілкування щонайменше двох людей, незалежно від їх віку, поєднанням їх економічної взаємодії, що позначається на створенні матеріальної бази сім'ї, активному дітонародженні та освоєнні виховної функції [114, с. 15]». Природно, виникає запитання: а що ж має ввійти до переліку цього необхідного. З нашого досвіду десятилітньої праці з молоддю і нареченими, до такого переліку має входити:

- підвищена відповідальність молоді перед шлюбним та сімейним життям;
- усвідомлення соціальної відповідальності батьківства і материнства;
- знання і розуміння логіки побудови стосунків між хлопцем і дівчиною;
- передача їм необхідних знань гігієни та догляду за дитиною, психології дошкільного віку, дитячої психології, психогігієни сексуального життя, з основних проблем взаємин між подружжям;
- посилення антиалкогольної і антитютюнової пропаганди та інформування про інші форми залежностей (ігрова тощо);

– висвітлення питань найбільш раціонального ведення домашнього господарства, ефективної й економної організації бюджету сім'ї.

Розпочинати слід з усвідомлення старшокласником у сім'ї та школі соціальної сутності сім'ї. Сім'я «не тільки передає, але і створює духовні цінності, такі як подружнтя і батьківська любов, повага і любов дітей до батьків, сімейна солідарність [172, с. 6]»; будучи по суті своїй суспільним явищем, вона сповна підкоряється законам суспільного життя, «ніхто не змушує до укладення шлюбу, але всякий має бути змушений підкорятися законам браку, раз він одружився [90, с. 162]».

Річ у тім, що висхідним моментом готовності людини до шлюбу і створення сім'ї є усвідомлення нею значущості своїх дій, визначених зобов'язаннями один перед одним, відповідальністю за сім'ю та дітей, добровільне прийняття неминучих у сімейному житті клопотів та обмеження особистої свободи. На жаль, розуміння цього не завжди властиве сучасним юнакам і дівчатам, через що спостерігається майже суцільний перехід до неформальних сексуальних стосунків, заснованих виключно на симпатії чи закоханості, або взагалі без всяких почуттів і очевидно в таких стосунках повністю відсутнє почуття любові. Партнери живуть без будь-яких зобов'язань і турботи про здоров'я як свого, так і майбутніх дітей. Сучасна молодь часто не усвідомлює моральної відповідальності, не розуміє соціальної ролі сім'ї у фізичному й духовному відновленні населення і трудових ресурсів, що без сім'ї, в разі її зникнення, саме існування людства виявиться під загрозою.

Юнаки і дівчата мають досить чітко зрозуміти непросту істину, що шлюбно-сімейні відносини вимагають й усвідомленого самозбереження, відмову від інших, нерідко дуже привабливих людей протилежної статі. Я це означає, що до створення сім'ї юнаки та дівчата мають підходити з усією відповідальністю і розумінням можливих наслідків, які за собою потягне шлюб.

Виділимо ще одну комплексну рису особистості як необхідну умову щасливого шлюбу: спрямованість на іншу людину, що передбачає бажання і вміння розуміти її, враховувати її інтереси, смаки і звички, а також цілий комплекс вимог, обов'язків і соціальних стандартів поведінки, якими регулюється сімейне життя. До них належать:

- готовність взяти на себе нову систему обов'язків у ставленні до свого шлюбного партнера і майбутніх дітей та відповідальність за їхню поведінку і вихованість;
- повага прав і гідності інших членів сімейного союзу, визнання принципу рівності в людських взаєминах;
- готовність до міжлюдського спілкування і співробітництва, узгодження взаємодії, що у свою чергу передбачає високу моральну культуру;
- уміння пристосуватися до звичок і рис характеру іншої людини та розуміння її духовних потреб і стану.

Найпевніший спосіб зберегти сімейне й особисте щастя – це підвищити національну, моральну, педагогічну й духовну культуру в сім'ї, яку мають створювати високоосвічені, морально чисті, духовно багаті, фізично досконалі, працьовиті, зі сформованою національною самосвідомістю особистості. А виховати таких молодих людей – завдання сім'ї, системи освіти й науки, мистецтва за активної підтримки держави та засобів масової інформації.

Провідником соціалізації виступає сім'я. Під соціалізацією особистості розуміється багатосторонній процес і як результат – включення індивіда в соціальні відносини, що здійснюється через засвоєння ним соціального досвіду і відтворення його у своїй діяльності. Соціалізацію дитини можна розглядати як багатоступеневий процес адаптації, розвитку особистості й відмови від наївних дитячих уявлень [68, с. 135].

Одним з найважливіших факторів соціалізації була і залишається батьківська сім'я, вплив якої дитина, коли вона є найбільш сприйнятливою,

відчуває раніше за все. Так, згідно О. Кононко сім'я – не тільки перший, а й найголовніший, незамінний інститут соціалізації дитини перших років життя [68, с. 146]. Закладені у ранньому дитинстві при взаємодії дитини з батьками цінності, норми, уявлення багато в чому визначають її життєвий шлях, формують суспільну позицію. Крім свідомого, цілеспрямованого батьківського виховання на дитину впливає вся внутрішньо сімейна атмосфера, причому ефект цього впливу накопичується з віком, відбиваючись на характері особистості. Важко переоцінити роль сім'ї в житті дитини. По-перше, сімейне виховання за своїм характером більш емоційне, ніж будь-який інший вид виховання: його підґрунтям є батьківська любов до дітей і безмежна довіра дитини до батьків. По-друге, сім'я є маленькою соціальною групою, свого роду мікромоделлю суспільства і найповніше відповідає вимогам поступового залучення дитини до соціального життя, розширенню її світогляду і життєвого досвіду, чому сприяє і загальний психологічний клімат сім'ї. Саме завдяки цьому сім'я і повинна бути основною, «опосередкованою» ланкою, здатною забезпечити залучення людини до великого, складного і суперечливого світу суспільних відносин. По-третє, вплив сім'ї на дитину починається з самого раннього дитинства, в період найбільшої інтенсивності засвоєння дитиною численних навичок. Всі зазначені переваги сімейного виховання реалізуються лише в морально здоровій і згуртованій родині [128, с. 4-5].

Не менш важливим чинником формування особистості дитини є склад сім'ї. Сьогодні в країні поширеним явищем є неповна сім'я. Розрізняють такі типи неповних сімей: розлучена, позашлюбна, осиротіла, сім'я, що розпалася. Виховні можливості неповної сім'ї досить обмежені передусім морально-психологічним кліматом. В даних випадках істотним моментом є відсутність одного з батьків, оскільки для нормального виховання потрібні й мати і батько. Кожен з них – індивідуальність і, виховуючи власних дітей, вони доповнюють один одного. Втрачаючи одного з батьків, дитина позбавляється цілого світу морально-емоційних відносин, що, безумовно,

негативно позначається на її самопочутті [128, с. 8]. Неповна сім'я розглядається як «джерело порушення права на належне виховання, оскільки в її стінах зростають неблагополучні зі всіх точок зору діти, дефекти розвитку особи яких обумовлені, перш за все, відсутністю одного з батьків, частіше за всього батька [99, с. 134]».

Узагальнюючи та впроваджуючи українську культурно-історичну традицію, М. Драгоманов розглядав родинне виховання як першу природну і постійно діючу ланку національного виховання дітей засобами народної педагогіки у колі найближчих за кривістю і духом людей. Учений вбачав у ньому не лише засіб становлення особистості, а й джерело зміцнення єдності поколінь, що створюють народ і націю, об'єднуються в державу. Він підкреслював, що піклування про розвиток і виховання дитини дає батькам відчуття повноти життя, особистого щастя і власної значущості, підносить її над буденністю й наближає до ідеалу. Важлива ідея М. Драгоманова полягала у навчанні та вихованні поколінь на матеріалах української культури як окремого. А головне – унікального й неповторного утворення, що займає належне місце у скарбниці світової культури. Українська культура. Писав учений, є своєю матрицею освіти і виховання, невичерпним джерелом зразків і типів поведінки, патріотизму і моральної сили особистості.

В. Сухомлинський був переконаний, що успіху у вихованні поколінь можна досягти лише спільними зусиллями сім'ї, школи та громадськості. В. Сухомлинський пише, «якщо ви хочете стати неповторною особистістю, якщо ви мрієте залишити після себе глибокий слід на землі – не обов'язково бути видатним письменником або вченим, творцем космічного корабля або відкривачем нового елемента періодичної системи. Ви можете утвердити себе в суспільстві, засяяти красивою зіркою неповторної індивідуальності, виховавши хороших дітей, хороших громадян, хороших трудівників, хорошого сина, хорошу дочку, хороших батьків для своїх дітей. Творення людини – найвище напруження всіх ваших сил. Це і життєва мудрість, і

майстерність, і мистецтво. Діти – не тільки і не стільки джерело радості. Діти – це щастя, створене вашою працею [143, с. 189]». «Сім'я, на думку В. Сухомлинського, – це найменша клітинка нашого суспільства, в якій, як у фокусі відображається все життя нашої країни. І тим сильніший виховний вплив робить сім'я на особистість дитини, чим активнішу життєву позицію займають батьки в суспільстві, чим вищі їхні моральні достоїнства і культурний рівень [77, с. 7]».

Відомий педагог і вчений, професор Дрогобицького державного педагогічного університету О. Вишневський в своїх працях допомагає осмислити основні аспекти українського виховання і формації дітей [21, с. 11].

Згідно основних тенденцій щодо трактування сутності морального виховання: антропоцентричної, теоцентричної, соціоцентричної, згідно, О. Вишневського, антропоцентрична тенденція ґрунтується на системі вартостей віри в Людину – без Бога [19, с. 81]; теоцентрична тенденція характеризується вірою в існування Вищого Абсолюта, «що втілює ідеал Добра [19, с. 80]»; особливість соціоцентричної тенденції в моральному вихованні полягає в тому, що вона спирається на «замовлення вождів» відповідно до потреб ідеології, та визначається суспільними умовами, нормами й принципами, що формуються або є прийнятими в даному суспільстві [19, с. 90].

Основні аспекти українського виховання і формації дітей зводяться до наступного [22]:

1. Моральний аспект.

– сутність морального виховання полягає в тому, що людина утверджує в собі свою природну схильність до добра і готовність відстоювати його в собі та навколишньому житті. Це виховання зорієнтоване на засвоєння людиною абсолютних вічних норм співжиття, які носять універсальний, вселюдський характер і являють собою необхідний елемент людяності [19, с. 89-90];

- християнська педагогіка кладе в основу виховання мораль як чинник найбільшої ваги;
- невід’ємними елементами християнської свідомості є поняття сумління й гріха. Вони характеризують усе життя людини;
- моральність виростає з духовності людини, вона є містком між людиною та її Творцем;
- першим й основним паростком моралі є, за висловом І. Канта, «моральний закон в мені», за значенням певністю існування він може бути поставлений поряд із «зоряним небом наді мною».

2. Національний аспект.

- однією з найважливіших ознак людської природи є почуття національного, що свідчить про належність людини до певної етнічної групи;
- в основі національного виховання лежить національний аспект змісту українського виховання, що веде до становлення громадянсько-патріотичної свідомості;
- патріот не обмежується пасивною любов’ю до рідного краю, він активно працює для свого народу, його добробуту, розбудови культури і господарства. Він захищає честь своєї держави, примножує її багатства.
- найвищим виявом патріотизму є почуття, що сягає рівня жертвності, коли людина готова терпіти муки і навіть піти на смерть задля Батьківщини;
- у процесі становлення національної свідомості людини можна визначити три етапи:
  - а) етнічне самоусвідомлення;
  - б) національно-політичне самоусвідомлення;
  - в) громадянсько-патріотичне усвідомлення.
- в основі ідеї виховання кожного народу лежить особливе уявлення про людину, про те, якою вона повинна бути. Ідеал українського національного виховання ґрунтується передовсім на двох головних цілях українця: «Служіння Богові і Україні».

- національне виховання покликане визначити свої цілі, враховуючи особливості українського національного характеру. Центр уваги має зосереджуватися на сім'ї, бо тут зароджується зерно характеру людини, а отже – і народу.

3. Громадянський аспект.

- громадянське суспільство являє собою єдність, що ґрунтується на волі незалежних громадян і на їхній готовності до співпраці.

- громадянська свідомість починається з усвідомлення і прийняття свобод, прав та обов'язків людини.

- із природи громадянського суспільства випливає трактування ідеї рівності людей.

- громадянське виховання ставить собі за мету прищепити людині віру у верховенство закону.

- економічну основу свободи становить приватна власність.

- вільна людина – самовідповідальна.

4. Сімейний аспект українського виховання.

- сім'я є соборною частиною суспільного організму.

- родина має у своїй основі духовне ядро.

- в основі сімейного виховання лежить сімейний аспект змісту виховання.

- сім'я володіє великими природними можливостями виховання.

- традиційно стосунки в українській родині будувалися на визнанні християнських сімейних чеснот, серед яких головними були і, зрештою, залишаються подружня вірність і готовність піклування одне про одного до смерті, опіка над дітьми, над батьками і старшими в сім'ї, взаємна повага і любов батьків, гармонія стосунків поколінь, спільність духовних інтересів членів сім'ї; пошана до свого роду, до могил предків; працьовитість, гостинність, дотримання звичаїв; відкритість щодо суспільного життя; багатодітність, тощо.

– носієм і виразником сімейних вартостей є сама родина – вчинки окремих членів, стосунки між ними, їхнє ставлення до світу тощо.

– специфічні сьгоднішні вимоги до сфери сімейного виховання:

А) відродження духовних основ родини;

Б) подолання пережитків феодально-деспотичного ставлення до дитини як дорогої власності;

В) «корекція національного характеру», розвиток вольових рис дитини, додання егоцентризму тощо;

Г) вчасне статеве виховання дитини в контексті «дошлюбної чистоти»;

Д) першою потребою нашого сімейного виховання є подолання огидних наслідків більшовицького режиму, серед яких: пролетаризація та колективізація сімейного виховання, відчуження батьків від дітей, втрата батьками віри в національні вартості, нігілізм щодо власної мови, культури, тощо.

5. Особистий аспект.

– перша природна потреба людини та її моральний обов'язок – бути вільною.

– важливими рисами характеру сучасної людини є працьовитість, творчість, самореалізація.

– до невід'ємних рис повноцінного характеру належать воля, наполегливість, само опанування, підприємливість, ініціативність, здатність долати труднощі.

– сучасна людина повинна з великою увагою ставитися до власного здоров'я.

– єдність тілесного і духовного.

– єдність духовних орієнтацій та зовнішніх манер людини.

6. Психолого-педагогічні аспекти.

- демократизація методів виховання.

- національне й духовне в методах виховання.

- методи виховання:

- пряме навчання вартостей;
- опосередковане навчання вартостей;
- метод переорієнтації зусиль;
- методи привчання, переконування, сугестії;
- методи схвалення і осудження поведінки вихованця.

● **Методи самовиховання:**

- виховання прикладом і на прикладі;
- участь у добродійній діяльності;
- участь у добровільних жертвних справах;
- спілкування з високим і вічним;
- вправи на гарт волі.

До головних джерел і чинників сучасного українського виховання передовсім належить сім'я, Церква, соціальне середовище, в якому живе вихованець, школа, навчальні предмети, урок, позаурочні та позашкільні заходи, громадське життя та громадські організації, праця вдома і в школі, заходи духовного характеру, мистецтво, спілкування з природою та обертання її тощо.

Відповідно до висловленого вище погляду на аспекти виховання і формації дітей можна скласти шкалу вартостей особи.

ДОБРО	ЗЛО
Віра	Зневіра, атеїзм
Надія	Безсилля
Любов	Ненависть
Доброта	Жорстокість
Чесність	Нечесність
Справедливість	Несправедливість
Щирість	Лукавство
Гідність	Самоприниження

Милосердя	Байдужість
Прощення	Злопам'ятство
Досконалість	Недолугість
Краса	Потворність
Свобода	Неволя
Нетерпимість до зла	Пристосовництво
Великодушність	Бездушність
Оберігання життя	Вбивство
Мудрість	Безглуздя
Шляхетність	Підлість

К. Ушинський вважав, «Є тільки один ідеал довершеності, перед яким схиляються всі народності, – це ідеал, що дає нам християнство». Це:

- Основні національні вартості.
- Українська ідея.
- Державна незалежність України.
- Самопожертва в боротьбі за свободу нації.
- Патріотизм, готовність до захисту Батьківщини.
- Єдність поколінь на основі віри в національну ідею.
- Почуття національної гідності.
- Історична пам'ять.
- Громадська національно-патріотична активність.
- Пошана до державних та національних символів. До Державного Гімну.
- Любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій.
- Пошана до Конституції України.
- Підтримка владних чинників у відстоюванні незалежності України та розбудові атрибутів державності.

- Орієнтація власних зусиль на розбудову Української держави і розвиток народного господарства. Прагнення побудувати справедливий державний устрій.

- Протидія антиукраїнській ідеології.

- Готовність стати на бік народів, які борються за національну свободу.

- Сприяння розвитку духовного життя українського народу.

- Дбайливе ставлення до національного багатства, до рідної природи.

- Увага до зміцнення здоров'я громадян України.

- Основні громадянські цінності.

- Прагнення до соціальної гармонії. Відстоювання соціальної і міжетнічної справедливості. Культура соціальних і політичних стосунків. Пошана до Закону.

- Рівність громадян перед Законом. Самовідповідальність людини.

- Права людини на життя, власну гідність, безпеку, приватну власність, рівність можливостей тощо. Суверенітет особи.

- Право на свободу думки, совісті, вибору конфесії. Учасності в політичному житті, проведення зборів, самовираження тощо.

- Готовність до захисту індивідуальних прав і свобод.

- Обов'язки, що випливають із прав і свобод інших людей.

- Пошана до національно-культурних цінностей інших народів.

- Повага до демократичних виборів і демократично обраної влади.

Толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним цінностям.

- Цінності сімейного життя.

- Подружня вірність.

- Піклування про дітей.

- Піклування про батьків і старших у сім'ї.

- Пошана до предків, догляд їхніми могилами.

- Взаємна любов батьків.
- Згода й довіра між членами сім'ї.
- Гармонія стосунків поколінь у сім'ї.
- Демократизм відносин, повага до прав дитини і старших.
- Відповідальність за інших членів сім'ї. Допомога слабшим членам сім'ї.
- Гармонія батьківського і матеріального впливу у вихованні.
- Спільність духовних інтересів членів сім'ї.
- Здоровий спосіб життя, прихильність до спорту.
- Культ праці, дбайливе ставлення до її результатів.
- Дотримання народних звичаїв, збереження традицій.
- Сімейна відкритість щодо суспільного життя.
- Гігієна сімейного життя.
- Благодійність.
- Вартості особистого життя.
- Орієнтація на пріоритет духовних вартостей.
- Внутрішня свобода.
- Особиста гідність.
- Воля (самоконтроль, самодисципліна тощо).
- Мудрість, розум. Здоровий глузд.
- Мужність, рішучість, героїзм.
- Лагідність, доброзичливість.
- Правдомовність.
- Поміркованість (в їжі, висловлюваннях, в товариській тощо)
- Урівноваженість в особистих і громадських справах.
- Оптимізм, почуття гумору, життєрадісність, бадьорість.
- Терпеливість.
- Гармонія душі та зовнішньої поведінки.

- Зовнішньо-етична вихованість (звички, манери, гігієна та акуратність в побуті, відраза до злослів'я тощо)
- Підприємливість, старанність, ініціативність.
- Працьовитість, цілеспрямованість, витривалість, наполегливість.
- Самостійність (у мисленні, діяльності тощо).
- Творча активність (розвинена уява, спостережливість, інтелект тощо)
- Твердість слова, точність.
- Самокритичність, почуття відповідальності.
- Ощадливість (у коштах, дбайливе ставлення до свого й чужого часу).
- Уміння мовчати і слухати інших
- Культ доброго імені (надійність у праці, партнерстві, у збереженні чужої таємниці тощо)
- Шляхетність і відповідальність у стосунках з особою іншої статі.
- Протидія згубним звичкам (вживанню алкоголю, наркотиків, курінню тощо).
- Щедрість, допомога хворим, слабшим, сиротам, захист знедолених.
- Увага до власного здоров'я, заняття спортом.
- Вдалих вибір поля діяльності та повноцінна самореалізація.
- Розвиток естетичних смаків і творчих здібностей.
- Турбота про охорону довкілля.

Держава має бути зацікавлена в тому, щоб національні та загальнолюдські духовні й гуманістичні ціннісні орієнтири стали надбанням учнівської і студентської молоді. Бо саме молодь через деякий час становитиме ядро української національної інтелігенції, буде провідною силою як у сфері виробництва й управління суспільством, так і сфері культурного життя й духовності.

Чимало діячів естради, Міністерства культури, українське телебачення не можуть зрозуміти – що народна творчість існує не для розваги, а для розвитку духовності, для виховання у молодих людей патріотизму, поваги до історії та культури свого народу, любові до дівчини, до жінки-матері – все відображено в народній пісні. Вони ж наполегливо намагаються будувати відносини з молоддю через мистецтво російської «попси», через стереотип «шаленого студентського кохання», забуваючи, що напівкультура призводить до здичавіння. Вона спокуслива й зручна, бо з нею все дозволено, людині напівкультури все можна.

Найкраща форма боротьби з агресивністю бездуховності – протиставити їй духовність і культуру, культуру нації, культуру людини, культуру праці і поведінки. Якщо ми хочемо створити суспільство «з людським обличчям», якщо хочемо досягти належного економічного, наукового, технічного розвитку, нам слід вжити невідкладних заходів щодо піднесення культури та освіти народу.

Українців М. Костомаров вважав найрелігійнішими і найбільшими християнами серед усіх слов'ян. Як і Христос, Україна страждала, мучилася на хресті історії, проливала кров за свободу людського роду. Отож вона має воскреснути і цим довести високий сенс своєї жертвності. Шлях України до воскресіння, за М. Костомаровим, – моральна перебудова, духовне піднесення. Найважливішим шляхом моральної перебудови і духовного піднесення нашого народу є педагогічне і національне спрямування сімейного виховання.

Сьогодні, на превеликий жаль, школа, сім'я, телебачення та інші ЗМІ діють у різних напрямках. Але нам слід усвідомити потребу об'єднання зусиль. Необхідно зрозуміти, що тільки освіта може врятувати суспільство. Ростити націю, утверджувати українську ідею, формуючи національну самосвідомість у своїх вихованців. З цією місією впораються лише національно свідомі і професійно компетентні вчителі, які мають пам'ятати: де вчать виживати – не навчать перемагати.

Не зважаючи на труднощі в справі виховання, часто такі вагомі в наш час, батьки повинні з довірою та відвагою формувати в дітях суттєві цінності людського життя.

Ще античний вчений М. Квінтіліан у своєму творі «Про виховання оратора» стверджував, що аморальні батьки виховують подібну до себе аморальну людину. Він писав, що нехай суворість з боку батьків не буде розслабленою, щоб не виникла ненависть або презирство, нехай будуть тривалими бесіди про моральне і добре, адже чим частішими будуть умовляння, тим меншою буде потреба у покараннях. Згідно М. Квінтіліана, батькам потрібно менше бути роздратованими, не потурати дітям, бути не занадто сварливими, надто суворими, не докоряти постійно, бо докори можуть перетворитися в ненависть, на похвалу бути не надто скупими, але і не дуже щедрими [61, с. 610-62]. Видатний українець І. Франко писав, що виховання дітей є «...одним з найважливіших завдань подружжя, одна з головних основ родинного щастя [167, с. 38]». На думку видатного українського вченого Г. Сковороди виховання почуття Вдячності має відбуватися через призму родинного виховання: «В подяці заховалося всяке благо, як вогонь і світло причаїлося в кремені». На його думку, першими й істинними вихователями, наставниками є батьки, а формування системи моральних цінностей дитини в сім'ї має відбуватися через поєднання етичних і естетичних категорій, стимулювання відчуття щастя, викорінення поганих звичок через добрі настанови, опору на Біблію як головне джерело морального виховання, заповіт, що залишили для нас прадіди [52, с. 106].

Діти мають зростати в належній свободі супроти матеріальних благ, приймаючи простий і суворий стиль життя в глибокому переконанні, що людина цінніша з огляду на те, чим вона є, аніж з огляду на те, що вона має.

У суспільстві, розхитаному й розколеному напругою та конфліктами, що виникають внаслідок шалених зіткнень різних індивідуалізмів та егоїзмів, діти повинні здобути не тільки почуття істинної справедливості, яка єдина веде до пошанування особової гідності кожної людини, але також, і тим

більше, почуття правдивої любові як настанови щирої турботи про інших і безкорисливого служіння їм, а особливо найбільш необхідним і потребуєчим. Сім'я є першою й основною школою суспільного життя: у ній, як у спільноті любові, самовіддання є законом, що дає напрямок і зумовлює зростання. Самовіддання, яке оживляє взаємну любов подругів, стає зразком і нормою для самовіддання в стосунках між братами і сестрами, а також між різними поколіннями, які живуть у сім'ї.

Важливішим завданням сім'ї є виховання дітей, бо сім'я – це «дещо більше, ніж просто правова, суспільна чи економічна одиниця, це спільнота любові і солідарності, яка ідеально підходить для того, щоб прищеплювати і передавати культурні, етичні, соціальні, духовні та релігійні цінності, суттєво необхідні для розвитку і добробуту її членів і цілого суспільства [170, с. 283]». Спільнота й участь, які є частиною щоденного життя вдома, у хвилини радощів і в труднощах, є найконкретнішою та найефективнішою педагогікою для дієвого, відповідального та плідного залучення дітей до суспільного життя в ширшому масштабі. «В процесі виховання сім'я розвиває людину в усій повноті її особистої гідності й у всіх вимірах, включаючи суспільний [66, с. 159]».

Виховання до любові, зрозумілої як самовіддання, є необхідною передумовою для батьків, покликаних подати дітям ясне й тактовне статеве виховання. Стикаючись із культурою, яка на загал «баналізує» людську сексуальність, інтерпретуючи й переживаючи її в обмежений і зубожілий спосіб, пов'язуючи її виключно з тілом та егоїстичною приємністю, виховне служіння батьків повинно непохитно прагнути до прищеплення культури статевого життя, щоб вона була справді та вповні особовою, бо сексуальність є багатством цілої особи: тіла, почуттів і душі; вона виявляє своє глибинне значення, ведучи особу до самовіддання в любові.

Статеве виховання, як основне право та обов'язок батьків, повинно також здійснюватися під їхнім уважним наглядом чи то вдома, чи у вибраних та контрольованих ними освітніх центрах. Стосовно цього повинен діяти

закон субсидіарності, що його школа повинна дотримуватися, діючи в тому самому дусі, яким натхнені батьки. На думку педагога А. Макаренка, метою статевого виховання є – виховати дітей так, щоб вони ставились до кохання як до глибокого і серйозного почуття, щоб своє кохання і щастя вони реалізували у власній сім'ї. За переконанням педагога, культура любовного переживання неможлива без гальмування, організованого в дитинстві. Статеве виховання повинно полягати у вихованні тієї інтимної пошани до питань статі, що називається цнотливістю [85, с. 420].

У цьому контексті абсолютно необхідне виховання до чистоти, тому що вона є чеснотою, яка розвиває справжню зрілість особи та чинить її здатною шанувати й плекати «весільне значення» тіла. З огляду на тісні взаємозв'язки між статевим виміром особи та її етичними цінностями, виховання повинно довести дітей до знання та пошанування моральних норм – як необхідної і надзвичайно цінної запоруки відповідального особового зростання в людській сексуальності.

Тому суспільство повинно протистояти часто поширюваній формі подання сексуальної інформації у відриві від моральних принципів. Це було б лише вступом до досвідчування задоволення і стимулом, який веде до втрати спокою ще в роках невинності та відкриває двері порокові.

Завдяки шлюбу виховне завдання батьків підноситься до гідності й характеру покликання, стаючи дійсним та істинним «служінням» у справі будування членів суспільства. Виховне служіння батьків настільки вагоме й величне, що св. Тома не вагається порівняти його зі священничим служінням: «Дехто поширює і підтримує духовне життя виключно духовним служінням. Це стосується Таїнства священства; інші ж роблять це стосовно як фізичного, так і духовного життя, і це здійснюється в Таїнстві подружжя, у якому чоловік і жінка єднаються, щоб зродити нащадків та виховати їх для прослави Бога [126]».

Усвідомлення батьками своєї місії отриманої разом із Таїнством подружжя, допоможе християнським батькам присвятити себе виховному

служінню для дітей з великим спокоєм духа та довірою, а разом із тим – з почуттям відповідальності перед Богом, який їх покликає і посилає, щоб вони будували Церкву в дітях, а діти в свою чергу виховані на таких чеснотах будуть реалізовувати державу як процвітаючу інституцію.

Висновки до другого розділу

Підводячи підсумок, можна зазначити наступне. Перші роки ХХІ ст. відзначені подіями, що істотно змінили сучасну соціокультурну реальність. Україна переживає не тільки зміну соціально-економічного ладу, але й інтенсивні реформи соціальних інститутів. Модернізаційні процеси безпосередньо торкнулися інституту сім'ї. Старі її форми дезорганізуються, поступаючись місцем новим формам сімейної організації. Основні зміни, які сьогодні зафіксовані в інституті сім'ї стосуються таких її основних характеристик, як функції, структура, становище родини серед інших соціальних інститутів суспільства, взаємини особистості, сім'ї й суспільства, соціальної організації інституту сім'ї як цілого. У контексті соціальних змін сім'я покликана стати ефективним інструментом формування нових цінностей і норм поведінки.

У сучасному гуманітарному знанні можна виокремити різні підходи щодо розуміння природи сімейних функцій: розгляд функцій як результат задоволення людських потреб; або ж певного виду потреб – матеріальних чи соціально-психологічних; поділ функцій сім'ї на специфічні (які відображають особливості сім'ї як соціального явища) та неспецифічні (виконувати які сім'я була змушена через певні історичні обставини); виділення провідних (основних) та додаткових функцій. Підкреслено, що соціальні функції сім'ї мають два основних джерела їх виникнення: потреби суспільства і потреби самої сімейної організації. У той же час трансформація

суспільних відносин привела до істотних змін потреб людей, а отже і до видозміни сімейних соціальних функцій.

У зв'язку з історичними змінами і соціуму, і сім'ї, кожний етап у її розвитку пов'язаний з відмиранням одних та формуванням інших функцій, із зміною як масштабів, так і характеру соціальної діяльності сімейної організації. Однак при всіх вказаних змінах суспільство на будь-якому ступені свого розвитку вимагає відтворення населення, тому воно завжди зацікавлене у сім'ї як механізмі цього відтворення. Отже, сім'я може розглядатися як соціальний інститут, сімейна група, котра виконує певну соціальну задачу. Ми виділили такі основні функції сім'ї, які сприяють реалізації цієї задачі: репродуктивну, виховну, економічну і побутову, первинного соціального контролю, духовно-емоційну, організації та проведення дозвілля, сексуальну.

Під кризою сім'ї мається на увазі ослаблення ролі сім'ї як соціального інституту в масштабах суспільства, що виявляється в недостатньому виконанні нею власних функцій, насамперед репродуктивної та соціалізаційної. Парадигма модернізації інтерпретує всі зміни, що відбуваються з сім'єю, як прояви прогресивних та неминучих процесів, які мають місце в суспільстві. Трансформації сім'ї розглядаються як елемент модернізації всього суспільства.

Аналізуються також тенденції трансформації соціального інституту сім'ї в сучасних умовах, серед яких ми акцентуємо увагу на таких: зростання кількості традиційних сімей відстає від зростання загальної кількості домашніх господарств; різке зниження показників шлюбності населення; постійне зростання середнього віку осіб, які укладають перший шлюб; зростання частки незареєстрованих шлюбів у загальній кількості шлюбів; зростання кількості одностатевих союзів; поширення повторних шлюбів; збільшення кількості дітей, які народилися поза шлюбом; зростання кількості розлучень; зростання кількості самотніх людей; збільшення кількості неповних сімей; стрімке падіння народжуваності; радикальні зміни місця та

ролі жінок у соціально-економічному житті; зміни в суспільній свідомості, що викликали появу нових форм і цінностей сімейного та шлюбного життя. Підкреслюється, що саме зміни в ціннісних орієнтаціях багато в чому визначають динаміку трансформації шлюбно-сімейних відносин у сучасному суспільстві.

Водночас будь-яке суспільство зацікавлене, щоб сім'я продовжувала виконувати свої основні функції. Для реалізації даної мети розробляється сімейна політика, яка регулює відносини між сім'єю, суспільством та державою, а також між індивідами в сім'ї з приводу реалізації сімейних функцій.

РОЗДІЛ 3

СІМЕЙНА ПОЛІТИКА ДЕРЖАВИ: ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ

У наш час приготування молоді до подружжя та сімейного життя необхідніше, ніж будь-коли. У деяких країнах ще є сім'ї, які, згідно з давніми звичаями, через поступове виховання або посвячення в ці питання самі піклуються про те, щоб передати молоді цінності, які стосуються подружнього та сімейного життя. Однак зміни, які сталися практично в усіх суспільствах, вимагають, щоб не тільки сім'я, але й суспільство та Церква докладали зусиль до належного приготування молоді до відповідальності за своє майбутнє. Багато негативних явищ, які, на жаль, можна помітити сьогодні в сімейному житті, випливають із факту, що в нових ситуаціях молодь утратила зі свого поля зору правдиву ієрархію цінностей і, не маючи непорушних критеріїв поведінки, не вміє справлятися з новими труднощами та протистояти їм. Досвід, однак, показує, що молоді люди, добре підготовані до сімейного життя, можуть, на загал, справлятися з ними краще, ніж інші.

Підготовка до сімейного життя передбачає формування навичок здорового способу життя, психолого-педагогічних, юридичних, економічних, медичних знань з питань становлення особистості, формування статево-рольової ідентифікації, розвитку комунікативних навичок, корекції особистих проблем, духовного виховання, створення власного іміджу, планування сім'ї та збереження репродуктивного здоров'я молоді, профілактики вагітності, народження здорових дітей, розвитку сімейних традицій [60, с. 274].

Держава повинна сприяти кращим та інтенсивнішим програмам приготування до подружжя, щоб усунути, наскільки це можливо, труднощі, з якими бореться стільки подружжя, а ще більше – щоб створити позитивні умови для утворення вдалого подружжя і досягнення ним зрілості.

Приготування до подружжя слід розглядати й здійснювати як поступовий і послідовний процес. Воно складається з трьох фундаментальних етапів, якими є даліше, ближче та безпосереднє приготування.

Даліше приготування розпочинається ще в дитинстві, у тій мудрій сімейній педагогіці, що має на меті вести дітей до відкриття, що вони обдаровані складною і багатою психікою та власною особистістю з її сильними й слабкими сторонами. Це час, коли треба прищепити повагу до кожної справжньої людської цінності, як у міжособових, так і в суспільних відносинах, з тим усім, що має значення для формування характеру, для опанування та належного використання власних схильностей, для розуміння осіб протилежної статі та належного ставлення до них і т.д. Крім того, необхідна, ґрунтовна духовна формація, яка представила б подружжя як правдиве покликання й місію.

На цю основу в подальшому спиратиметься ближче приготування, яке, починаючи з відповідного віку й відповідної підготовки, становить приготування до життя в подружжі. Ця підготовка необхідна для того, щоб показати правдиві цінності подружнього життя і застерегти молодь від багатьох необдуманих вчинків, які в подальшому житті людину мають різний руйнуючий вплив. Релігійна та психологічна формація молоді має бути доповнена у відповідний час, залежно від конкретних потреб, приготуванням до життя удвох. Таке приготування, представляючи подружжя як міжособові стосунки чоловіка і жінки, – стосунки, які повинні постійно розвиватися, має заохочувати до поглибленого вивчення питань подружньої статевої та відповідального батьківства й пов'язаних із ними фундаментальних медично-біологічних знань. Воно знайомитиме з добрими методами виховання дітей, сприяючи також у набутті базових елементів, потрібних для впорядкованого ведення сімейного життя (постійна праця, достатні фінансові засоби, вміле керування ними, ведення домашньої економіки тощо).

Урешті, не можна знехтувати приготуванням до сімейного апостольства, до братерства й співпраці з іншими сім'ями, до активної участі в групах, товариствах, рухах та ініціативах, що мають на меті людське і суспільне благо сім'ї.

Безпосереднє приготування до подружжя повинно відбуватися в останніх місяцях, а особливо в останніх тижнях перед весіллям, щоб таким чином надати нового значення, нового змісту й нової форми тому, що називається передподружнім іспитом. Необхідність такого приготування, яка існувала завжди й у кожному випадку, стає тим нагальнішою у випадку наречених, у яких ще виявляються недоліки й труднощі в плані стосунків та відсутності практики сімейного життя.

Для формування позитивних якостей сім'янина потрібне:

- а) формування моральних уявлень про шлюб і сім'ю (дружба, кохання, відданість, вірність, обов'язок, честь, гідність, відповідальність тощо);
- б) формування морального ідеалу сімейного життя;
- в) розвиток моральних почуттів, що визначають поведінку людини в сімейному житті (особиста симпатія, повага, прив'язаність тощо);
- г) формування моральних переконань, на яких ґрунтується кохання, шлюб, сім'я;
- д) оволодіння позитивним досвідом моральних відносин між статями [147, с. 313].

Сім'я і ціла спільнота повинні почувати себе задіяними на різних етапах приготування до подружжя, яке описане тут лише в загальних рисах. Бажано, щоб державні, церковні і громадські структури, зацікавлені відповідними ініціативами, які мали б полегшити майбутнім подругам повне усвідомлення серйозності їхнього вибору, постаралися видати програми з приготування, формації і супроводу сімей. Ці програми повинні насамперед встановити обсяг тем, час тривання й методи «підготовчих курсів», зі збереженням рівноваги між різними аспектами: доктринальним,

педагогічним, юридичним і медичним, які стосуються подружжя, і надати їм таку структуру, щоб ті, хто готується до подружжя, отримали не лише інтелектуальний вишкіл, а й почувалися заохоченими до активного включення в життя спільноти.

Хоча не слід недооцінювати необхідність та обов'язок безпосереднього приготування до подружжя – що може статися, коли молодих людей легко від нього звільняти, однак приготування треба проводити таким чином, щоб можлива його відсутність не створювала перешкоди до укладення подружжя.

Це стосується передовсім молодих сімей, які в контексті нових цінностей та нової відповідальності, зокрема в перші роки після одруження, більше за інших наражені на можливі труднощі, як, наприклад, ті, що пов'язані зі взаємним пристосуванням до спільного життя чи народженням дитини. Треба, щоб молоді подружжя вміли сердечно прийняти й розумно використати дискретну, тактовну та великодушну допомогу інших подруж, які вже мають певний подружній і сімейний досвід. Таким чином, у лоні подружньої спільноти здійснюватиметься взаємний обмін присутності й допомоги між усіма сім'ями, у якому кожна сім'я служитиме іншим своїм людським досвідом і ділитиметься дарами віри й благодаті. Ця взаємна допомога сімей становитиме один з найпростіших, найбільш ефективний і, до того ж, усім доступний засіб передавання цінностей. У такий спосіб молоді сім'ї не обмежаться лише прийняттям допомоги, але, у свою чергу, завдяки цій допомозі, через своє життя та активне залучення стануть джерелом збагачення для інших сімей, утворених раніше. Ведучи діяльність серед молодих сімей, держава повинна звернути особливу увагу на виховання їх до життя в подружній любові з великим почуттям відповідальності щодо її вимог єдності та служіння життю, а також навчити поєднувати інтимність сімейного життя зі спільною та великодушною працею для побудови людського суспільства. Коли через народження дітей подружня пара стане сім'єю у повний та особливий спосіб, держава буде близькою до батьків, щоб

вони прийняли своїх дітей і любили їх як дар, беручи на себе з радістю працю служіння їм у їхньому людському та духовному зростанні.

У світлі такої відповідальності треба також розуміти важливість належного приготування тих, хто буде особливо задіяний у це приготування. Серед різних ініціатив необхідно заснувати Інститут із вивчення питань сім'ї або Інститут сім'ї і подружнього життя.

Для кардинальної зміни даної ситуації в Україні необхідно впровадити комплексний підхід по формуванню шкали життєвих цінностей і пріоритетів та приготування до життя в Подружжі. Ця мета повинна знайти своє місце у втіленні Національної стратегії із збереження, формування і підтримки інституції сім'ї. Розглядати цю стратегію необхідно в контексті питання національної безпеки держави.

Подана нижче інформація ґрунтується на 10-річному досвіді праці фахівців з молоддю, нареченими і подружніми парами. За цей період, відповідними програмами, охоплено понад 40000 осіб. Проведена аналітика, узагальнений досвід, наукові й методичні напрацювання інституцій та організацій, що займаються питаннями сім'ї, дозволяють запропонувати комплексний підхід, щодо виходу країни з сімейної кризи, а відповідно і формування в нації життєвих цінностей.

Дана стратегія передбачає:

1. Впровадження програм, що забезпечують відповідну підготовку до життя в подружжі.

Дальша підготовка до життя в подружжі – це підготовка, яка починається в сім'ї. Це період з моменту зачаття і народження дитини, аж до її повноліття. (в Україні, в м. Львові і Києві є досвід належного тематичного, соціального і духовного супроводу сім'ї, після одруження і народження дітей).

Ближча – це підготовка в середніх школах, яке дає можливість молоді почути і зрозуміти правду про сутність життя в подружжі. Вона включає в

себе обов'язкове впровадження в курс шкільного навчання наступних програм:

- Статеве виховання.
- Християнська етика або історія християнської Церкви.
- Етика подружнього та родинного життя.
- Психологія побудови стосунків між хлопцем і дівчиною.

(тематика та змістовне наповнення цих програм випрацювані.

Програми готові до кваліфікованого аналізу, обговорення і впровадження).

Безпосередня – це підготовка, яка проводиться безпосередньо перед одруженням наречених і скеровано на молодь від 17 років. Ця програма, впродовж останніх 9 років, формувалася в містах: Львові з 2001 р., Києві з 2006 р. (у співпраці і за фінансової підтримки Головного управління в справах сім'ї і молоді КМДА) і в Донецьку з 2008 р. (у співпраці і за фінансової підтримки управління в справах сім'ї і молоді та міжнародних зв'язків Донецької міської ради). Ці курси проводяться і можуть проводитись у приміщеннях:

- районних адміністрацій,
- ВРАЦС (відділи реєстрації цивільного стану),
- районних управлінь освіти,
- соціальних служб для сім'ї і молоді,
- СШ,
- іншої комунальної власності.

Станом на 2011 р. приготовано понад 20000 пар наречених. Курс проводить група фахівців, а саме: особа, яка відповідальна за цілий курс (соціолог, методист, духовна особа, тощо); лікар або особа, що має відповідну освіту; психолог; відповідно приготована подружня пара; юрист.

Цей курс дає можливість нареченим:

- краще пізнати один одного;
- обговорити і обдумати основні теми, які стосуються природи і сутності подружжя та родинного життя;

- побачити і визначити роль сім'ї у житті держави;
- осмислити значення духовності в житті людини та подружжя;
- без поспіху прийняти остаточне рішення.

Філософія усіх цих програм скерована на збільшення добра. Кожна думка, звернена до людини, розкриває красу цього добра, яке може бути, або вже є в стосунках між хлопцем і дівчиною, між нареченою і нареченим, між чоловіком і дружиною. Ми допомагаємо суспільству подивитися на родину, як на спільноту осіб, які прагнуть узаконити і утривалити це щастя, яке вони черпають з буття разом. І тоді родина сама собою починає преображати суспільство. Наскільки ми будемо інвестувати в родину – настільки родина буде реалізовувати наші очікування. Якщо держава, опираючись на такі принципи, закладе інвестицію в родину, то ця родина навзаєм буде реалізовувати і державу – як чесні платники податків, як добрі вихователі, як люди, які відкриті на потреби і допомогу ближнім, загалом, як соціально свідомі громадяни в дуже широкому і позитивному значенні цього слова. Ці програми скеровані на попередження можливих проблем і негараздів у сім'ї, адже набагато легше попередити проблему, аніж пізніше її вирішувати.

2. Виконання цих завдань вимагає відповідної інфраструктури і підготованих фахівців. Можна сказати, що інфраструктурою Україна забезпечена приблизно на 95% (дуже мало є центрів родини). А відповідних фахівців, які можуть виконувати поставлені завдання в Україні, практично немає. Тому необхідно якнайшвидше створити в Києві Державний Інститут родини і подружнього життя. Україна потребує кваліфікованих фахівців з соціального супроводу і підтримки сім'ї. Пропозиція програми такого інституту сформована (2-х річне навчання, на базі, вже раніше отриманої, вищої освіти).

3. Держава, як інституція, повинна задекларувати свою підтримку, саме традиційної української сім'ї, тим самим виключивши будь-яку толерацію чи узаконення гомосексуальних шлюбів. Це принципова позиція, яка не є предметом компромісу. Ми в Україні, на відміну від країн ЄС, ще

можемо забезпечити виконання цього завдання. В іншому випадку ми отримаємо повний розлад суспільної моралі і кінцеву деградацію суспільства, що вже спостерігається в багатьох країнах ЄС. Про це необхідно говорити і тут не потрібно емоцій. Факти, статистика і аналітика, є більш чим достатнім інструментом переконання правоти обраної стратегії.

4. Практичне використання державою свого пріоритетного права на ведення пропаганди сімейних цінностей і вище поставлених завдань, максимально використовуючи належний їй медіа ресурс. Необхідно визнати, що цей потенціал, на сьогоднішній день, ніяк системно не задіяний. Натомість через різні інформаційні канали застосовуються технології, які нещадно знищують інституцію сім'ї. Це осмислена спрямована атака на українську націю. Чим швидше ми зрозуміємо глибину існуючої загрози, тим швидше зможемо задіяти захисні і протидіючі механізми. Часу практично немає. Необхідно діяти!

5. Захист життя (від зачаття до природної смерті);

6. Створення родинних консультативних центрів (на базі управлінь соціальних служб);

7. Опіка над молодими подружжями (соціальний і тематичний супровід);

8. Допомога подружжям і батькам, які переживають духовну й матеріальну кризу;

9. Творення і підтримка спільнот родин.

10. Громадські організації і структури, які займаються втіленням родинної політики, повинні мати пріоритетну фінансову підтримку.

11. Розробка і прийняття різних законодавчих актів, які забезпечують виконання цієї стратегії. Тут, поза власною ініціативою, необхідно використовувати весь позитивний європейський і світовий досвід.

Приклад позитивного впливу дії програми Безпосередньої підготовки наречених до життя в Подружжі.

У період з грудня 2002 року по грудень 2009 року у містах Львові та Києві було проведено 390 циклів занять з нареченими. Кожен з таких циклів складався з 19 і 13 занять відповідно. Після закінчення деяких циклів підготовки, нареченим було запропоновано добровільно і анонімно дати відповідь на ряд поставлених в анкеті запитань. В анкетуванні взяло участь 880 пар. У приведеній Таблиці 3.1 підсумовано відповіді наречених на частину поставлених в анкеті запитань.

Загальна кількість опитаних осіб – 1760.

Таблиця 3.1

Результати анкетування наречених

№	Питання	Варіанти відповідей	Відповідь	%
1	Чи потрібні курси перед одруженням	Так Ні	1757 3	100
2	Проведений курс був	Дуже цікавий Цікавий Нецікавий	1155 596 9	65,6 33,9 0,5
3	Ваше розуміння сутності подружнього життя завдяки зустрічам на курсі	Поглибилось Вперше задумався (задумалась) над сутністю подружнього життя Нічого не змінилось	1274 440 46	72,4 25 2,6
4	Оцінка інтенсивності курсу (кількість зустрічей)	Мало Нормально Забгато	470 1206 84	26,7 68,5 4,8
5	Чи були б Ви зацікавлені в подальших зустрічах, запропонованих організаторами курсів після Вашого шлюбу	Так Ні	1503 257	85,4 14,6

Необхідність відродження педагогічного навчання батьків.

Першим кроком на цьому шляху має стати запровадження обов'язкових курсів для майбутніх батьків при дитячих навчальних закладах і школах. В тематику яких повинно бути включено:

- на якій онові створюється сім'я?
- Як народити здорову дитину?
- Як розвивати і виховувати дитину пере дошкільного віку?
- Роль батьків дошкільного закладу і школи в підготовці дітей до навчання.

- Роль батька у вихованні дітей.
- Організація життя і навчання дітей молодшого шкільного віку.
- Педагогіка і психологія культури сімейного виховання.

Другим кроком мають стати постійні батьківські педагогічні лекторії при школах. Вони передбачають:

- лекції з педагогіки, психології та методики сімейного виховання;
- проведення семінарських занять та педагогічних дискусій;
- проведення навчально-педагогічних ігор;
- круглі столи та педагогічні конференції для батьків, що має сприяти обміну кращим досвідом виховання дітей;
- аналіз та розв'язання складних педагогічних ситуацій.

Третім кроком має стати відкриття педагогічних відділень та батьківських лекторіїв при міських, районних, сільських і відомчих будинках культури, де мають проводитись:

- консультації для батьків;
- вечори запитань і відповідей;
- виставки педагогічної літератури для батьків.

Четвертий крок – це активізація діяльності шкільних і класних батьківських комітетів, створення громадських організацій «На допомогу сім'ї та школі».

П'ятий крок – це організація педагогічного всеобучу батьків через радіо- і телепередачі у зручний для батьків час, а також створення постійних педагогічних рубрик для батьків у найбільш масових та авторитетних газетах і журналах, висвітлення через них форм і методів сімейного виховання, національних традицій народної педагогіки та досвіду сімейного виховання. Лабораторія сімейного виховання Інституту педагогічних наук України розробила концепцію «Сім'я і діти» та програму педагогічного всеобучу батьків, яку необхідно якнайшвидше практично застосовувати.

Керівникам навчальних закладів слід усвідомлювати, що без озброєння батьків педагогічними знаннями, без грамотного й цілеспрямованого впливу батьків на дітей система освіти не впорається із завданнями, які стоять перед нею, щодо формування гармонійно розвинених, високоосвічених, національно свідомих і духовно багатих громадян України.

«Як показав і перший досвід запровадження етичних бесід в умовах школи В. Сухомлинського, і більш як 20-не проведення 34-го курсу «Етика і психологія сімейного життя» в сучасній загальноосвітній школі, етичні повчання з такого циклу доходять до свідомості й почуттів юнаків і дівчат, стають їхніми переконаннями «лише за тієї умови, якщо в школі навчає жити все: і урок з гуманітарного предмета, на якому майбутні батьки і матері утверджуються в моральному ідеалі; і будь-яка розумова праця, що виховує в майбутнього громадянина наполегливість, силу волі, уміння перебороти труднощі; і колективна цілеспрямованість вихованців до гарних, благородних вчинків, що одухотворяють відносини між членами колективу [148, с. 187]».

«Необхідною умовою відновлення народно-педагогічних ідей минулого у формуванні сім'янина виступає удосконалення структури сімейних взаємостосунків, яке включає:

– засвоєння соціальних ролей батька, матері, чоловіка, дружини, дочки, сина і т.д. переймання досвіду відносин в умовах батьківської і розширеної сім'ї;

- набуття різноманітних умінь і навичок, якостей і рис характеру сім'янина в умовах повної двох-, трьохдітної сім'ї;
- удосконалення «матеріального фону» сімейних взаємовідносин, тобто забезпечення умов для правильного формування і задоволення основних соціально-економічних і біологічних потреб особи;
- ефективність підготовки учнівської молоді до сімейного життя підвищується з використанням основних умов і шляхів її реалізації: включаючи у зміст такої підготовки різнобічних аспектів становлення сім'янина; удосконалення методики викладання предметів гуманітарного та спеціального циклів; поглиблення між предметних зв'язків; збагачення активних методів і організаційних форм позакласної і позашкільної діяльності учнів; підвищення педагогічної компетенції сімейних і шкільних вихователів тощо [73, с. 140-141]».

Також необхідно визнати й оцінити громадські рухи і організації, які займаються сімейною тематикою і які в різний спосіб, під різними назвами та на різних рівнях задіяні в працю для сім'ї, враховуючи особливості, цілі, впливи й методи кожної з них.

Бажано також, щоб, у усвідомленні спільного добра, сім'ї брали активну участь на всіх рівнях. Деякі з них, об'єднані в товариства займаються захистом, передаванням і збереженням справжніх етичних та культурних цінностей народу, частиною якого є; вони дбають про розвиток людської особи, про медичну, юридичну та соціальну підтримку матері і дитини, про справедливе сприяння жінкам і ведуть боротьбу проти всього, що принижує їхню гідність, про зростання взаємної солідарності, про пізнання проблем, пов'язаних із відповідальним плануванням сім'ї згідно з природними методами, що шанують людську гідність. Інші мають на меті будувати справедливіший і людяніший світ, відстоювати і впроваджувати справедливі закони, що сприяють соціальному порядку, у якому буде повна пошана гідності й кожної правомірної свободи індивідуума та сім'ї, як на

національному, так і на міжнародному рівнях, співпрацювати зі школами та іншими інституціями, які допомагають у вихованні дітей, тощо.

Особливу допомогу сім'ям можуть нести фахівці (лікарі, юристи, психологи, соціальні працівники, дорадники тощо), які або індивідуально, або через різні товариства чи акції служать їм (сім'ям) роз'ясненнями, порадами, спрямуванням та підтримкою.

Кілька слів треба присвятити ділянці, яка є важливою для сучасного світу. Відомо, що засоби масової інформації «діють, іноді дуже сильно, на психіку споживачів, як в емоційному та інтелектуальному, так і моральному, а навіть релігійному плані», зокрема на молодь. Отож, вони можуть мати добрий вплив на життя та звичаї сімей і виховання дітей, та водночас вони приховують пастки й небезпеки, якими не можна легковажити, і можуть стати носіями – іноді вміло й систематично керованими, що, на жаль, трапляється в різних країнах світу – деструктивних ідеологій та zdeформованих поглядів на життя, сім'ю, релігію, мораль, не вшановуючи правдивої гідності й призначення людини.

Ця небезпека є тим реальнішою, чим більше сьогоднішній спосіб життя, зокрема в промислово розвинених країнах, призводить до того, що сім'я знімає зі себе відповідальність за виховання дітей. Ухилення від цього обов'язку, полегшене вдома, зокрема, наявністю телебачення й деяких видань, дозволяє зайняти вільний час та активність дітей і молоді. Звідси випливає обов'язок особливого захисту дітей від «агресії» з боку засобів масової інформації та турботи про те, щоб їх використання в сім'ї було мудро регульоване. Так само сім'я повинна піклуватися про те, щоб шукати для власних дітей також інші, здоровіші розваги, які були б корисніші й формували фізично, морально та психологічно для сприяння вільному часові молоді й надання йому цінності, та для правильного спрямування її енергії.

З огляду на те, що засоби масової інформації – так само, як і школа та середовище – часто впливають, і то значною мірою, на формування дітей, батьки як споживачі самі повинні використовувати ці засоби помірковано,

критично, чуйно та розважливо. Усвідомлюючи, який вплив мають ці засоби на дітей, батьки повинні навчати їх принципів, що дозволяють так виховати «сумління, щоб воно спокійно й об'єктивно вказувало, яку серед запропонованих програм треба прийняти, а яку відкинути.

З такою самою турботою батьки намагатимуться вплинути на вибір і приготування програм, підтримуючи – шляхом відповідних ініціатив – стосунки з відповідальними на різних етапах творення й показу особами, щоб переконатися, що не легковажатимуться чи не принижуватимуться зумисне фундаментальні людські цінності, які входять в обсяг правдивого спільного блага суспільства, а що навпаки, розповсюджуватимуться програми, здатні представити в правдивому світлі проблеми сім'ї та їх належне вирішення. Виробники повинні знати потреби сім'ї і їх шанувати. Не раз це вимагає від них великої відваги й завжди великого почуття відповідальності. Справді, вони повинні уникати всього того, що може зашкодити існуванню сім'ї, її тривкості, рівновазі та щастю; бо все те, що зазіхає на фундаментальні цінності сім'ї: еротизм, насильство, апологія розлучень чи антисуспільна позиція молоді, – це замах на правдиве добро людини.

Сім'ї повинні мати можливість значною мірою розраховувати на добру волю, чесність і почуття відповідальності з боку осіб, які професійно займаються засобами масової інформації: видавців, письменників, виробників, директорів, драматургів, ведучих програм, коментаторів та артистів.

Тому необхідно, щоб кожна людина доброї волі докладала всіх своїх сил для збереження й підтримки цінностей і вимог сім'ї, виявляючи їй особливу любов.

Любити сім'ю означає знати й шанувати її цінності та можливості й завжди її підтримувати. Любити сім'ю означає розпізнавати небезпеки та лиха, які їй загрожують, щоб могли їх здолати. Любити сім'ю означає докладати зусиль до створення середовища, сприятливого для її розвитку. Сучасна сім'я часто переживає спокуси й страх через нагромадження

труднощів; тому визначною формою любові до неї буде повернути їй підстави для віри в себе, у ті багатства, які вона має за своєю природою.

Досягнувши зрілого віку, людина стає громадянином країни, батьком сім'ї, господарем і власником різноманітних предметів, – а отже з часом починає справляти вплив на долі інших подібних людей і сама зазнає на собі їх вплив. Одним словом, людина стає активним членом суспільства і відчуває свої суспільні зв'язки, які перед тим хоча і вплинули на неї, але не так сильно і не прямо. Вона замислюється тоді над суттю цих зв'язків, досліджує їх початок.

Праця і турбота про хліб насущний не вичерпують ще всього життя. Кожна людина, тим більше людина, що живе в суспільстві і на кожному кроці із суспільством тісно пов'язана, мусить виробити в собі певні поняття про життя з людьми, про обходження з ними; то є поняття істинності, справедливості, правди, приязні та добра [127, с. 366]».

Проголошення України незалежною державою у серпні 1991 року. Великі зміни, що відбуваються в свідомості людей, розбудили в багатьох національні почуття, самосвідомість, інтерес до своїх національних мов і культур. Тобто йдеться про пробудження духовності в людях, яке відомий український філософ Б.С. Кримський образно назвав «зустрічню самим з собою [76, с. 21]». і це не просто красива фраза, а одна з реалій нашого часу, коли феномен особистості висувається на авансцену історії. Дедалі настирливіше утверджується в суспільній свідомості думка, що особа – не одиничне і не особливе, а монадне утворення, бо вона може репрезентувати свій час, національну культуру. Більше того, така здатність набуває дедалі більшого соціального значення. «На зміну лозунгу авторитарності колективного фактору соціально-політичного життя приходить лозунг особистісної репрезентації соціуму. Принцип плеяди (колективу) доповнюється принципом монади. У ціннісній свідомості людей ХХ ст. такі монадні особи, як М. Ганді, М.Л. Кінг, Я.Корчак і мати Марія, А. Сахаров і

О. Солженіцин та ін. мають більшу соціальну значущість, ніж масові політичні партії [76, с. 22]».

Організуючи і здійснюючи виховання дітей у сім'ї, батьки мають усвідомлювати, що в жодній країні світу немає виховання «взагалі». Воно завжди має конкретно-історичну, національно-державну форму вираження і спрямоване на формування громадянина конкретної держави, яка не може бути безнаціональною. Німецька система виховання виховує німця, французька – француза, російська – росіянина, українська система виховання має виховувати не малороса, а українця.

Правильно організоване національне виховання формує повноцінну цілісну особистість, індивідуальність, яка високо цінує свою громадянську, національну й особистісну гідність, совість і честь.

«Національне виховання – це виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях та обрядах, багатовіковій виховній традиції, духовності; національне виховання є конкурентно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання [77, с. 87]».

Національна система виховання – це створена упродовж віків самим народом системи поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв покликаних формувати світоглядну свідомість та ціннісні орієнтири молоді.

Головною метою національного виховання на сучасному етапі є «набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури [36, с. 15]».

В основі національного виховання в сім'ї має лежати формування основних компонентів, духовного світу дитини як майбутньої особистості, серед яких слід вирізнити національну психологію, національний характер і

народну мораль. Самобутність української національної психології зумовлена матеріальними чинниками, культурно-історичними обставинами (особливостями природи, території, економіки, культури тощо), природними особливостями українців (анатомічними, фізіологічними, генетичними та ін.). Батьки, вчителі, вихователі мають помічати і розвивати в кожній дитині національно-психологічні особливості. Недооцінка, нехтування всім багатством і різноманітністю рис, відтінків національної психології (темпом і способом мислення, перебігом емоцій і почуттів, особливостями мовлення тощо) збіднює психічне життя дитини, звужує світосприймання, спотворює оригінальне світобачення.

Психологія українця – це психологія працюючого господаря, вмілого хлібороба, захисника прав особистості і державної незалежності Батьківщини-України. Це психологія людини, яка одвічно захищала сама себе, свою матеріальну і духовну спадщину, падала в нерівному бою, підіймалася і перемагала і в годині політичної незалежності України сягала вершин світової цивілізації. Історично відповідальна місія батьків – знати національну психологію і формувати її в кожній дитині.

Національний характер українців формувався упродовж віків. Вічне правдошукання, гостинність і щедрість, ласкавість і доброзичливість, пісенність і музичність, працювитість і талановитість, ніжність і глибокий ліризм, волелюбство і душевне багатство – лише деякі типові риси відомого в цивілізованому світі українського національного характеру. Історична місія батьків – не руйнувати його, а всіляко підтримувати, зберігати і розвивати.

Національна система виховання забезпечує глибоке осмислення кожною дитиною глибоких моральних та етичних положень. Народна мораль найкраще засвоюється у процесі безпосереднього залучення дітей до праці, побуту, дотримання традицій, звичаїв, виконання обрядів. Мораль народу (совісність, правдивість, гідність, справедливість, чесність тощо) охоплює всі сфери життя, вона є його сутністю. Народна виховна мудрість стверджує, що у всіх справах і вчинках найголовнішим є моральний аспект.

У процесі відродження й утвердження національної системи виховання відновлюються принципи, норми народної моралі, яка за своєю суттю є загальнолюдською [77, с. 109-112].

Одним із провідних принципів національного виховання в сім'ї має стати принцип культуровідповідності – опанування молодими поколіннями певних набутків народної культури.

Принцип культуровідповідності в педагогічній науці досконало обґрунтував А. Дістервег: «Кожна людина знаходить по своєму народженні на світ своє оточення, свій народ, серед якого їй призначено жити і принаймі виховуватися вже на певному ступені культури..., яка повинна розглядатись як спадок, залишений предками». І веде далі: «Кожна людина повинна бути господарем свого часу та його вимог... Вимоги принципу культуровідповідності беззаперечні; принцип цей належить до числа непохитних, непорушних [39, с. 228-229, 230-231]».

Найважливішою громадянською рисою особистості є сформованість національної свідомості, патріотичних почуттів до рідної землі, свого народу, готовності до праці в ім'я України. Дійовим засобом відродження нації є формування в людини національної гідності і гордості за свою Батьківщину, віра в Бога.

Все це повинно виражатись в національній ідеї України, яку ми зробили спробу виразити у творі, який назвали «Гімн Україні» (слова Марія Буковинська):

Благословенна, ти моя Державо,
Благословенна Богом на віки,
Ти заслужила в світі мати право
Пишатись мудрими і сильними людьми.
Ми патріоти нашої країни,
Сини і доньки рідної землі,
Шануєм в пам'яті героїв України,
Що за свободу кров пролили й полягли.

Відомо нам, що в єдності є сила
І що любов перемагає зло,
А щоб у мирі жила Україна –
Чини добро, твори добро, неси добро.
Ми патріоти нашої країни,
Сини і доньки рідної землі.
І бережем кордони України,
Щоб ми і діти наші в мирі прожили.
Візьмемось, браття, дружно всі за руки
І не ділімось хто з ким і куди,
А щоб Україна квітла як держава –
Не може бути я чи ти, а тільки ми.
Ми патріоти нашої країни,
Сини і доньки рідної землі,
Захистимо в молитві Україну,
Щоб ми й нащадки наші вільними були!

Зміни, які відбулися в економіці, культурі і політиці України протягом останніх років, найпомітнішим чином торкнулися і сфери сімейних відносин. Але сім'я залишилася базовим соціальним інститутом. Властивий їй здоровий консерватизм, складне переплетення звичаїв і традицій власного минулого, загальнолюдських етичних цінностей дозволяють сім'ї вистояти у складних умовах, адаптуватися до ситуації, що постійно змінюється.

Сім'я – це не тільки мета, але й універсальний інструмент соціальних змін за певних умов. Приналежність до неї дозволяє визначити необхідність того або іншого рівня соціального захисту для людини і сім'ї в цілому. Або це зміцнення позицій у сфері зайнятості, або необхідність консультативної допомоги соціального працівника, або матеріальна підтримка, у будь-якому випадку ця дія повинна мати чітку мету: не просто підтримати сім'ю в конкретній ситуації, а також активізувати, укріпити внутрішні сили сім'ї та її окремих членів. Сім'я в результаті таких дій стає достатньо незалежною

частиною суспільства в економічних і психологічних аспектах, здатною позитивно впливати на навколишній світ. Установка ж на постійну односторонню дію, на нескінченну допомогу послаблює суспільство, оскільки зрештою ця допомога сім'ї здійснюється за рахунок інших сімей.

Свобода особи в цілому і емансипація жінки зокрема серйозно змінили характер відносин між суспільством і сім'єю. Отримавши право самостійно регулювати сімейні відносини без втручання держави, церкви тощо та ухвалювати рішення по таких важливих питаннях, як кількість дітей в родині, доцільність вступу до шлюбу або його збереження, виховання дітей та ін., сім'я разом з тим як би узяла на себе і величезну відповідальність за власне виживання і виховання необхідних суспільству повноцінних громадян. На Заході цей процес проходив еволюційно, коли між сімейними і суспільними інтересами, можливостями і потребами поступово складався свого роду консенсус. В Україні, яка пізніше за інші країни прийняла естафету демократизації й індивідуалізації, яка, проте, вдарила по суспільству і по сім'ї, порушивши і без того крихкий баланс відносин, що склалися між ними.

Досить довго теоретично-засадничою основою української політики щодо сім'ї служила так звана концепція перешкод. Її сутність полягає в наступному: кожна сім'я прагне мати велику кількість дітей. Тільки зовнішні чинники заважають задоволенню цієї потреби і, отже, внаслідок цього відбувається зниження народжуваності. Тому народжуваність зростає, якщо їх усунути. Ця концепція підкреслює також тимчасовість перешкод до високої народжуваності, які усуваються підвищенням рівня якості життя. Таким чином, робиться висновок про те, що основою стабільності сім'ї є добробут її членів. Але чи це так? Соціологічні дослідження спростовують цю думку і твердять, що для багатьох людей добробут є самостійною цінністю. Зрозуміло, що поліпшення добробуту підвищує можливості народження і виховання дітей. Проте поліпшення матеріальних умов життя дуже часто відбувається поза сім'єю і вимагає вирішення задач, які не лежать у сімейній

сфері і поступово стають пріоритетними, наприклад, здобування освіти, підвищення рівня кваліфікації тощо.

Отже, підвищення якості життя відкриває перед сім'єю нові перспективи і стимулює задоволення потреб конкретної сім'ї, як потреба в дітях (якщо вона є серед них і домінує), або ж задовольняються інші потреби. Тому без значного підвищення цінності дітей в свідомості осіб, які її створили, матеріальна допомога сім'ї часто не дає очікуваного результату.

Наслідки перерахованих особливостей функціонування сучасної сім'ї далеко не однозначні. Можливі як позитивні, так і негативні наслідки. Щоб блокувати негативні моменти в розвитку родини, щоб допомогти сім'ї, необхідна ретельно вивірена і логічно збудована система сімейної політики. Щоб створити цю систему, перш за все, необхідний теоретичний аналіз життєдіяльності сім'ї на сучасному етапі. Ефективність рекомендацій безпосередньо пов'язана з наявністю концептуальних побудов. При цьому концепція сімейної політики кожного регіону повинна спиратися на теоретичні дослідження сімейного життя даного регіону.

Держава має можливість реалізовувати сімейну політику за допомогою наступних інструментів: юридичних норм, фінансової допомоги, матеріальної допомоги та допомоги у формі послуг.

На жаль, не дивлячись на доцільність і навіть всеосяжність такої концепції, що викладена в державних документах, вона носить декларативний характер, тобто її виконання не підкріплюється ресурсами. Треба зауважити, що після розпаду Радянського Союзу, коли з політичної арени пішла КПРС як складова системи контролю, стратегія соціальної політики принципово змінилася. Значно змінилася на гірше взаємодія і злагодженість у діяльності галузей і відомств соціальної сфери. Контроль за соціальною сферою з боку партії зник, проте не змінилися методи державного управління і контролю галузями.

Це призвело до зменшення відповідальності і слабкої координації дій соціальних відомств на рівні держави. Кінцеві рішення, перед прийняттям

яких заздалегідь не аналізуються можливі варіанти соціальних наслідків, носять відомчий характер. Отже, можна зробити висновок, вищі кола до цього часу вважають, що постанова або програма уряду чи ради можуть принципово змінити ситуацію. Проте треба зауважити, що зараз соціальна політика є вже галуззю економіки. Тому визначальним у політиці є формування механізмів перерозподілу прибутку, за якими працююче населення України утримує його непрацевдатну частину. Отже, головним чинником формування сучасної соціальної політики є бюджет, що приймається, та його реальне виконання. Однак, формування і затвердження бюджету менш за все визначається науково обґрунтованими завданнями соціальної політики.

Отже, виникає протиріччя між продекларованою і реальною соціальною політикою: декларуються одне, а ресурси виділяються на інше. Наслідком цього є виникнення різноманітних негативних соціальних явищ [69, с.33]. У стабільному соціумі політика у соціальній сфері повинна стимулювати всебічний розвиток його людського потенціалу, розповсюдження ефективних зразків економічної поведінки, розширення соціальних галузей господарства, покращення якості життя населення і захищеності соціально незахищених прошарків.

Але під час глибоких трансформаційних процесів функції соціальної політики дещо змінюються. Перш, за все, необхідно протистояти деградації соціальних сфер економіки та збільшенню соціально знедолених страт. Крім того, виникає нова функція соціальної політики – створення умов для розширення соціального ґрунту реформ, забезпечення зацікавленої участі пересічних людей у перетворенні суспільних відносин [23, с.14].

Оскільки рівень соціально-інноваційного потенціалу нашого суспільства є низьким, тому будь-які реформування основних інститутів і, відповідно, соціальної структури українського соціуму приречені на невдачу. Проте підтримка соціального потенціалу суспільства на належному рівні потребує значних зусиль. У цьому річці необхідно збільшити довіру

громадян до політичних інститутів і знизити відчуженість суспільства від влади.

Однак, стихійність характеру соціальних процесів українського суспільства негативно вплинула на її соціально-інноваційний потенціал. Відбулося розчарування людей в демократичних процесах, стрімко падає рейтинг довіри як до головних політиків, так і до інститутів влади в цілому, набули поширення соціально-протестні рухи. У зв'язку з цим істотно зменшилася готовність народу України брати участь у позитивній соціальній трансформації суспільства.

Тому, на нашу думку, невідкладним завданням сучасних українських політиків є повернення довіри пересічних громадян через конкретні дії й вчинки. До першочергових умов, завдяки яким можлива взаємодія сім'ї і держави, ми відносимо наступні.

По-перше, забезпечення максимально можливої зайнятості через різні форми власності, при якій за нормальну працю сім'я отримувала б прибуток, здатний підтримати нормальний рівень життя. По-друге, введення системи кредитів, і не тільки пільгових під реальні для пересічних людей відсотки, для зміцнення матеріальних позицій сім'ї, зокрема для придбання і будівництва житла. Останнє має особливе значення і вимагає спеціальної житлової політики держави. По-третє, розвиток системи установ соціального обслуговування населення і підготовка армії кваліфікованих соціальних працівників.

Втілення в життя запропонованих мір укріпить економічну базу і матеріальну незалежність сім'ї, сприятиме формуванню її психологічної стійкості, а разом з цим приведе до позитивного виконання найважливішої функції цього соціального інституту і одночасно національного завдання – виховання здорового у фізичних і моральних аспектах покоління.

Необхідно наголосити також на тому, що в Україні функціонує система територіально-регіонального розподілу, яка історично склалася під впливом

економіко-політичних, соціальних, етнокультурних процесів. Необхідно дещо змінити цю систему, враховуючи інтереси регіонів.

Процес регіоналізації повинен рухатися у бік поступового перенесення центру тяжіння реформ у регіони. Результатом регіоналізації має бути формування єдиного економічно-культурного простору регіону; врахування конкретних регіональних особливостей при визначенні напрямів діяльності структурних елементів соціальної сфери. Одним з головних питань постає проблема заходів, здатних підвищити ефективність управління соціальною сферою, допомогти вирішенню гострих соціальних проблем. На думку аналітиків, для кожного рівня управління існують свої пріоритетні заходи [183, с. 18].

Отже, держава – це головний суб'єкт формування сімейної політики, бо на ній лежить обов'язок і відповідальність за визначення, ведення і фінансування цієї політики. Завдання і повноваження держави є поділеними між центральними та територіальними органами. Суб'єктом сімейної політики є також громадські організації та інші позаурядові структури, профспілки тощо. Велику роль відіграють тут ЗМІ, які мають вагомий вплив на громадян нашої країни.

Наголошується, що має місце розмаїття підходів до визначення сімейної політики. Найпоширенішими серед них є такі: сімейна політика як механізм подолання кризи сім'ї, сімейна політика як комплекс практичних заходів, спрямованих на допомогу сім'ї, сімейна політика як структурна складова соціальної політики.

Прихильники концепції кризи сім'ї розглядають сімейну політику як діяльність держави, політичних партій, громадських організацій, соціальних груп тощо, спрямовану на підтримку, зміцнення сім'ї як соціального інституту, сімейного способу життя. Вони виступають за активні дії щодо зміцнення сім'ї в суспільстві, збереження сімейного способу життя та запобігання різним тенденціям, які цьому заважають.

У рамках концепції модернізації сім'ї сімейна політика розглядається як комплекс практичних заходів, що надають сім'ям з дітьми певні соціальні гарантії. Мета цих заходів – поліпшити матеріальний добробут, точніше, пом'якшити економічні проблеми сім'ї та забезпечити її функціонування в інтересах суспільства.

Зазначається, що обидва згаданих підходи до сімейної політики мають певні недоліки. Перший не враховує достатньою мірою змін, які відбуваються з сім'єю, і, по суті, заперечує різноманіття форм сімейного життя, що є невід'ємною характеристикою шлюбно-сімейних відносин на сучасному етапі. Другий підхід характеризується пасивністю щодо змін, які відбуваються з соціальним інститутом сім'ї, зокрема змін, які можна однозначно розцінювати як негативні.

Теоретичне опрацювання різних підходів до інтерпретації категорії «сімейна політика» дало змогу за основу прийняти положення про те, що сімейна політика має розглядатися як структурна складова соціальної політики. У роботі охарактеризовано також сутність, предмет, об'єкт сімейної політики, її взаємозв'язок з соціальною політикою, суб'єкти сімейної політики, функції, принципи здійснення, основні напрями та механізми реалізації сімейної політики.

До основних механізмів реалізації сімейної політики ми відносимо соціальну роботу з сім'ями та соціальне обслуговування сімей. Сімейна політика має за мету створення умов для повноцінної реалізації функцій сім'ї як соціального інституту. Однак підтримати сім'ю як соціальний інститут можливо, лише допомагаючи окремим сім'ям вирішувати проблеми, надаючи підтримку в їхніх зусиллях впоратися з проблемними ситуаціями, що неминуче виникають у житті. Ця сторона діяльності суспільства, держави описується поняттями «соціальна робота з сім'ями» та «соціальні послуги сім'ям».

ВИСНОВКИ

У дисертації наведене теоретичне узагальнення і вирішення наукового завдання, що виявляється в дослідженні феномену сім'ї в Україні в її соціальному і культурному вимірах. Розкрито форми і напрямки вдосконалення сімейної політики та механізми її реалізації. Підсумок дослідження дає змогу сформулювати низку висновків:

1. Використання соціально-філософського підходу дозволяє концептуально розглядати сім'ю як особливу сферу людської життєдіяльності, як цілісну соціальну систему, що виступає визначальною стосовно всіх інших інституцій. Аналіз існуючих дефініцій сім'ї у філософії дозволив запропонувати нове визначення даного явища, а саме: «сім'я – це система зв'язків, взаємодій і відносин, яка базується на подружжі й кровній спорідненості, члени якої пов'язані любов'ю, побутом, спільністю проживання і в якій реалізуються потреби особистості й суспільства». Феномен подружжя тлумачиться як «добровільний союз між чоловіком і жінкою, заснований на взаємній любові, який передбачає народження і виховання дітей».

2. Різні тлумачення понять «сім'я» та «шлюб» в юридичному, культурно-історичному та повсякденно-побутовому (недійному) значеннях і неузгодженість між даними поясненнями одного і того ж явища на практиці сприяють посиленню сімейно-шлюбної нестабільності і, як наслідок, поглиблюють демографічну кризу.

3. Історико-філософський аналіз галузі соціальної філософії і погляди філософів різних епох виявили багатогранну варіативність у концептуалізації явища сім'ї. Найкращий евристичний потенціал демонструє підхід, який, виходячи із системної тріади соціальних взаємодій «індивід – сім'я – суспільство», дозволяє наголошувати на унікальності та важливості сім'ї як для суспільства, так і для кожного його члена, нарешті, для державотворення.

4. Нівелювання тиску з боку родини, держави, релігії, інших соціальних груп, які панували раніше та одночасному підвищенні особистісних мотиваційних чинників при укладанні шлюбів, під впливом дії тотальної підміни цінностей, позначається на нестабільності та нетривалості сімейних союзів. Тому трансформація суспільства, як позитивне явище, яке визволяє індивіда із лещат соціального тиску, одночасно ставить його перед особистісним та відповідальним вибором, який, дуже часто, індивід не може зробити повноцінно, як наслідок індивід без соціального тиску та за відсутності відповідальності часто попадає, навмисно або мимо волі, до спіралі матримоніальної нестабільності (постійного одруження та розлучення).

5. Доведено, що найдоцільніше розглядати сімейну політику як Національну стратегію країни, яка повинна реалізовуватись через окреме Міністерство сім'ї і молоді, яке повинно реалізовувати сімейну політику в тісній взаємодії і співпраці з іншими профільними Міністерствами (освіти і науки, соціальної політики, охорони здоров'я, культури, юстиції). Нині існуючий стан регуляції сімейно-шлюбних відносин, що віднесено до функцій Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України визнано неконструктивним. Сімейна політика також повинна розглядатись в контексті Національної безпеки країни.

6. Сімейна політика визначена як цілісна система заходів соціального, економічного, правового, освітнього, організаційного характеру, спрямованих на підвищення ефективності функціонування соціального інституту сім'ї загалом, а також на покращення життєдіяльності окремих сімей.

7. До основних механізмів реалізації сімейної політики віднесено соціальну роботу з сім'ями та надання соціальних послуг сім'ям. Соціальні послуги сім'ям – це комплекс заходів різного характеру, що здійснюються соціальними службами, спрямований на окремі сім'ї чи групи сімей з метою підтримки їх нормального функціонування. Соціальні послуги не тотожні

соціальному захисту, це платна допомога, яка має індивідуальний характер, спрямована на вирішення не тільки матеріальних, але й психологічних, педагогічних, правових, медико-соціальних та інших проблем.

8. Головний акцент в соціальній роботі стосовно сім'ї повинен бути спрямований на попередження можливих проблем і негараздів, які можуть чекати сім'ю в майбутньому. Це комплексний підхід належної підготовки молоді до життя в подружжі, який знаходить своє вираження у довгостроковій, ближчій і безпосередній підготовці до життя в подружжі. Ці три етапи окреслюють період, який триває з моменту зачаття дитини і щонайменше до її повноліття. Така підготовка повинна бути на відповідальності усіх інституцій, які мають вплив на формацію свідомості особи. Це інституції сім'ї, державні інституції (дошкільні заклади, середня і вища школи), церква, засоби масової інформації та різнопрофільні громадські організації.

9. Сім'я це стала інституція у просторі якої зростають, виховуються діти і формується особистість. Для того, щоб сім'я могла ефективно виконувати свою місію їй необхідно самій бути достатньо зрілою і готовою до виконання цих завдань. В державних інституціях необхідно ввести навчальні дисципліни і курси, які будуть забезпечувати підготовку молодої людини до побудови стосунків і сімейного життя. Після одруження подружжя повинно мати можливість користатися джерелами різноманітного супроводу молодої сім'ї. Співпраця церкви і держави може бути набагато більш плідною. Засоби масової інформації на сьогоднішній день мають більше руйнівного впливу на сім'ю, аніж сприятливого. Усі ініціативи міжнародних інституцій, держави та органів місцевого самоврядування тут повинні бути регламентовані законодавчо.

10. Для ефективного виконання сімейної політики потрібні кваліфіковані фахівці, яких повинен готувати новостворений профільний Державний інститут родини і подружнього життя. Визначені подальші кроки в напрямку наукового аналізу і концепції сімейної політики, механізмів її

реалізації та координації дій різних суб'єктів, що беруть активну участь у розв'язанні проблем сім'ї, а також створення умов для переходу її квазісуб'єктів на рівень повноцінних суб'єктів сімейної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айвазова С. Г. К истории феминизма / С. Г. Айвазова // *Общественные науки и современность*. – 1992. – № 6. – С. 153-168.
2. Алімамедов Р. Родина та її участь у розвитку суспільства у світлі апостольського Повчання / Р. Алімамедов // *Пізнай правду*. – 2003. – № 5 (62). – С. 13-14.
3. Антипкін Ю. Г. Репродуктивне здоров'я жінок як важлива складова покращення демографічної ситуації в Україні / Ю. Антипкін // *Журнал АМН України*. – 2007. – № 3 (Том 13). – С. 476-485.
4. Андреева Н. И. Семья как объект социально-философских исследований: [учебное пособие] / Н. Андреева. – Ставрополь: Изд-во СГУ, 2000. – 80 с.
5. Антонов А. И. Социология семьи: [учебное пособие] / А. Антонов, В. Медков. – М.: Изд-во МГУ: «Братья Карич», 1996. – 304 с.
6. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель; [перевод, вступ. ст. Е.И. Темнова, с. 5-32]. – М.: Мысль, 1997. – 458 с.
7. Аристотель Сочинения: в 4 т. / Аристотель; [пер с древнегреч.; общ ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
8. Бердяев Н. А. Письмо будущей жене Л. Ю. Рапп / Н. Бердяев // *Эрос и личность. Философия пола и любви*. – М.: Мысль, 1989. – С. 120-159.
9. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Н. Бердяев. – М.: Правда, 1989. – 607 с.
10. Богатирьова Е. А. Бахтин: этическая онтология и философия языка / Е. А. Богатирьова // *Вопросы философии*. – 1993. – №1. – С. 55-56.
11. Богуш А. М. Діти і соціум: особливості соціалізації дошкільного та молодшого шкільного віку: [монографія] / [А. Богуш, Л. Варяниця, Н. Гавриш та ін.]. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 368 с.

12. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – СПб.: ПРАЙМ – Еврознак, 2003. – 672 с.
13. Большой энциклопедический словарь / [зав. ред. Гершович Я. Г.]. – М.: АСТ, 2009. – 1247 с.
14. Бондаренко Г. Спроба шлюбу [Електронний ресурс] / Г. Бондаренко // Хайвей [сайт]. – 9.03.2009. – Режим доступу: <http://h.ua/story/178686/>
15. Бэкон Ф. Новый Органон, Афоризмы об истолковании природы. и царства человека [сочинения в 2-х т.] / Ф. Бэкон. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – 380 с.
16. Бэкон Ф. Сочинения: в 2-х т. / Ф. Бэкон; [сост., вступительная статья и общ. редакция Л. Л. Субботина]. – М.: Мысль, 1972. – Т. 2 : Опыты и наставления нравственные и политические. – М.: Мысль, 1972. – 569 с.
17. Вегнер О. М. Фемінізм як джерело тендерної політики / О. Вегнер // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2006. – Випуск 34. – С. 68-78.
18. Введение в гендерные исследования: учеб. пособие для вузов / [под. общ. ред. И.В. Костиковой]. – [2-е изд.. перераб. и доп.]. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 252 с.
19. Войтович Л.В. Міста та міська обрядовість // Історія української культури: в 5-ти томах. [редкол.: Я. Ісаєвич (гол. ред.), Ю. Ясіновський, А. Войтович та ін.]. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 2. – С. 184-201.
20. Вишневський О. Концепція демократизації українського виховання / О. Вишневський // Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні. Педагогічні концепції. – К.: Школяр, 1997. – С. 78-122.
21. Вишневський О. Природа цінностей виховання / О. Вишневський // Педагогічна думка. – 2006. – № 2. – С. 11-22.

22. Вишневський О. І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: [навчальний посібник] / О. І. Вишневський. – [вид. 3-є, доопрац. і допов.]. – К.: Знання, 2008. – 566 с.

23. Ганслі Теренс М. Соціальна політика та соціальне забезпечення за ринкової економіки / М. Ганслі Теренс; [пер. з англ. О. Перепадя]. – К.: Основи, 1996. – 237 с.

24. Гегель Г.В.Ф. Сочинения / Г.В.Ф. Гегель; [под ред. А. Деборина и Д. Рязанова ; Ин-т К. Маркса и Ф. Энгельса]. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1935. – Т. 8: Философия истории / [пер. А.М. Водена; под ред. и с предисл. Ф.А. Горохова]. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1935. – 470 с.

25. Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 8-ми т. / Г.В.Ф. Гегель; [под ред. А. Деборина и Д. Рязанова / Ин-т К. Маркса и Ф. Энгельса]. – М.-Л.: Гос. изд-во, [1929], 1959. – Т. 4, ч. 1: Система наук. ч. 1. Феноменология духа / [пер. Г. Шпета]. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1959. – 438 с.

26. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель; [пер. с нем., авт. вступ. ст., с. 3-43, и примеч. В.С. Нерсисянц]. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

27. Гегель Г.В.Ф. Сочинения / Г.В.Ф. Гегель; [пер. с нем., под ред. А. Деборина и Д. Рязанова; Ин-т К. Маркса и Ф. Энгельса]. – М.-Л.: Гос. изд-во, [1929], 1956. – Т. 3, ч. 3: Энциклопедия философских наук. ч. 3. Философия духа / [пер. Б.А. Фохта]. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1956. – 371 с.

28. Гельвеций К.А. Об уме / Клод Гельвеций; [пер. с фр. под ред. Э.Л. Радлова]. – М.: Мир книги: Литература, 2006. – 559 с.

29. Гельвецій К.А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / К.А. Гельвецій; [перекл. з франц. В. Підмогильного]. – К.: Основи, 1994. – 416 с.

30. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського суспільства / [Г. Алексеева та ін.; ред. Т. Тележенко; Канадське агентство міжнародного розвитку, Посольство Канади в Україні, Канадсько-український гендерний фонд, Український ін-т соціальних досліджень]. – [2-е

вид. допов. уточ]. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2003. – 129 с.

31. Горбанюк Ю. Ситуація родини у сучасному суспільстві. Провідні напрямки досліджень проблем родини. / Ю. Горбанюк // Ситуація родини в сучасному суспільстві – досвід Центрально-Східної Європи. – Люблін: Видавництво Люблінського католицького університету, 2007. – 108 с.

32. Громов В.Є. Смысл і границі людської духовності : [монографія] / В.Є. Громов. – Дніпропетровськ Націон. гірничий ун-т, 2005. – 158 с.

33. Громов В.Е. К проблеме оснований духовности человека и духовном качестве его нравственного сознания / В.Е. Громов // Гуманитарный журнал. – 2011. – № 3-4. – С. 29-34.

34. Дармодехин С. В. Социальный институт семьи: проблемы и направления развития / С.В. Дармодехин // Семья в России. – 2008. – № 1. – С. 6-14.

35. Демин В. М. Проблемы теории личности (социально-философский аспект) / В. М. Демин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 240 с.

36. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ ст.»). – К.: Радуга, 1994. – 61 с.

37. Державна програма підтримки сім'ї на період до 2010 р., затверджена КМ України постановою від 19 лютого 2007 р. № 244 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2007-п.

38. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

39. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / А. Дистервег. – М.: Учпедгиз, 1956. – 374 с.

40. Дмитрів І. Міграційний капітал оплаканий слізьми та скроплений кров'ю [Електронний ресурс] / І. Дмитрів // Українське слово. – 26.01.12. – № 4 (429). – Режим доступу : <http://www.ukrslovo.net/feed/25/595.txt>

41. Докуніна О.М. Педагогічні умови засвоєння моральних норм дітьми в сім'ї / О.М. Докуніна // Проблеми сімейного та статевого виховання дітей і учнівської молоді : науково-методичний збірник. – К.: ІСДО України, 1995. – С. 20-26.
42. Домбругова А. Укладення та зміст шлюбного контракту / А. Домбругова // Юридичний вісник України. – 2004. – № 28. – С. 14.
43. Дуткевич Т.В. Конфліктологія з основами психології управління: [навчальний посібник] / Т.В. Дуткевич. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 456 с.
44. Еникеев М.И. Общая, социальная и юридическая психология. Краткий энциклопедический словарь / М.И. Еникеев, О.А. Кочетков. – М.: Изд-во «Юридическая литература», 1997. – 448 с.
45. Єрмоленко А.М. Ціннісно-нормативне обґрунтування науки та автономія суб'єкта / А.М. Єрмоленко // Філософська думка. – 2009. – № 4. – С. 30-49.
46. Жижко С. Нація як спільнота / С. Жижко. – К.: Дніпро, 2008. – 808 с.
47. Західноукраїнський центр «Жіночі перспективи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.women.lviv.ua>
48. Здравомислов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности / А.Г. Здравомыслов. – М.: Прогресс, 1986. – 320 с.
49. Зубец О.П. Трактаты о любви: [сборник текстов] / О.П. Зубец. – М.: ИФ РАН, 1994. – 187 с.
50. Іван Павло II. Енцикліка Fides et Ratio Святішого Отця Івана Павла II до єпископів Католицької Церкви про співвідношення віри й розуму / Іван Павло II.; [пер. з пол. Н. Попач]. – К.: Кайрос; Л.: Свічадо, 2000. – 152 с.
51. Іванишин В. Мова і нація / В. Іванишин, Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. – 218 с.

52. Ігнат'єва А. Проблема формування моральних цінностей в історії вітчизняної початкової школи / А. Ігнат'єва // Молодь і ринок. – 2007. – № 8 (31). – С. 105-107.
53. Каган М.С. О духовном. Опыт категориального анализа / М.С. Каган // Вопросы философии. – 1985. – № 9. – С. 93-95.
54. Каган М.С. Мир общения: проблемы межсубъективных отношений / М.С. Каган. – М.: Политиздат, 1988. – 320 с.
55. Кампанелла Т. Государство Солнца / Томмазо Кампанелла; [пер. с лат., с биограф. очерком, прим. и доп. А.Г. Генкеля]. – СПб.: ред. журн. «Всемирн. вестн.», 1906. – 92 с.
56. Кампанелла Т. Город Солнца / Т. Кампанелла // Утопический роман XVI – XVII веков. – М.: Худож. лит-ра, 1971. – 496 с.
57. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант; [пер. с нем. Н. Лосского]. – Мн.: Литература, 1988. – 960 с.
58. Кант И. Основы метафизики нравственности; Критика практического разума; Метафизика нравов / И. Кант [перевод, вступ. ст. Я.А. Слинина, с. 5-52]. – СПб.: Наука, 1995. – 528 с.
59. Кант И. Сочинения: в 6-ти т. / И. Кант; [под общ. ред. В.Ф. Асмуса и др.; вступ. ст. Т. Ойзермана]. – М.: Мысль, 1969. – 564 с.
60. Капська А.Й. Соціальна педагогіка : [підручник] / А.Й. Капська; [за ред. проф. А.Й. Капської]. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 468 с.
61. Квинтилиан М. О воспитании оратора / М. Квинтилиан // Хрестоматия по истории педагогике : в 4 т. / [под общей ред. С.А. Каменева]. – М.: Гос. учебно-пед. изд-во, 1938. – Т. 1. – С. 238-256.
62. Квиткина Л. Методические принципы разработки типологии гражданского брака / Л.Г. Квиткина, Ю.С. Воеводина // Вестн. моск. ун-та. Серия 18. Социология и политология. – 2007. – № 3. – С. 66-79.
63. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: [підручник] / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор. 2006. – 477 с.

64. Ковалев С. В. Психология современной семьи / С.В. Ковалев. – М. : Просвещение, 1988. – 208 с.
65. Коваль Б. И. Смыслы жизни. Мнения и сомнения / Б.И. Коваль. – М.: ООО «Северо-Принт», 2001. – 493 с.
66. Компендіум соціальної доктрини церкви / [під загальною ред. Лесі Коваленко]. – К. : КАЙРОС, 2008. – 552 с.
67. Кон И.С. Ребенок и общество: [учебное пособие] / И.С. Кон. – М.: Академия, 2003. – 284 с.
68. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості / О.Л. Кононко. – К.: Освіта, 1998. – 256 с.
69. Консультативное мнение по выработке курса политики для стран с переходной экономикой: Тасис-проект «Социальная защита в Украине». – К.: [Б. и., б.г.]. – 45 с.
70. Концепція державної сімейної політики: Постанова ВР України від 17 вересня 1999 р. №1063-XIV // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 46-47. – С. 404.
71. Кордуэл М. Психология: А – Я. Словарь-справочник / М. Кордуэл; [пер. с англ. К.С. Ткаченко]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 448 с.
72. Коркина Н.А. Отцовство в современной семье / Н.А. Коркина // Семейная психология и семейная терапия. – 2003. – № 4. – С. 48-54.
73. Костів В.І. Народно-педагогічні ідеї минулого у формуванні сучасного сім'янина: Книга для вчителя / В.І. Костів; АПН України, Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаніка. – Івано-Франківськ: [б.в.], 1996. – 195 с.
74. Котовская М.Г. Анализ феномена мачизма / М.Г. Котовская, Н.В. Шалыгина // ОНС. – 2005. – №2. – С. 166-176.
75. Краткая практическая энциклопедия. Православная этика. Нравственное поведение христианина / [сост. О.А. Казаков]. – СПб.: Статис, 2005. – 317 с.

76. Крымский С.Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / С.Б. Крымский // Вопросы философии. – 1992. – № 2 – С. 21-28.

77. Кузь В.Г. Основи національного виховання / В.Г. Кузь, Ю.Д. Руденко, З.О. Сергійчик. – Умань: [б.в.], 1993. – 510 с.

78. Кузьмин А.И. Социально-экономические факторы и мотивы репродуктивного поведения семьи / А.И. Кузьмин // Семья как объект социально-демографических исследований: сборник статей. – Свердловск: УНЦ АН СССР, 1983. – С. 39-50.

79. Лега В.П. История античной философии / В.П. Лега. – М.: Изд. Свято-Тихоновского Богословского Института, 2004. – 298 с.

80. Леонова А. Семья и воспитание детей: частные изменения или системный сдвиг? / Анастасия Леонова, Наталия Зоркая // Отечественные записки. – 2004. – № 4. – С. 60-75.

81. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтев. – М.: Смысл, 1999. – 487 с.

82. Литвинова А.Л. Из истории философских представлений о браке и семье (Проблема брака и семьи в философии Канта, Фихте, Гегеля) / А.Л. Литвинова // Семья как объект философского и социологического исследования. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1974. – С. 12-40.

83. Локк Дж. Сочинения: в 3-х т. / Дж. Локк; [пер. с англ. и латин. / ред. и сост., авт. примеч. А.Л. Субботин]. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.

84. Ляшенко Н.О. Подружні ролі в молодіжній сім'ї / Н.О. Ляшенко // Український соціум: Науковий журнал. – 2007. – № 1. – С. 16-23.

85. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: в 8 т. / А.С. Макаренко. – М.: Педагогика, 1983-1986. – Т.3: Педагогическая поэма. – 1983. – 511 с.

86. Макаренко А.С. Педагогические сочинения : в 8 т. / А.С. Макаренко. – М.: Педагогика, 1983-1986. – Т. 4. – 1986. – 480 с.

87. Маковецький А.М. Українське суспільство у соціологічному вимірі: проблеми теорії та практики / А.М. Маковецький. – Чернівці: Руту, 2008. – 208 с.
88. Малиновский Б. Избранное : Динамика культуры / Б. Малиновский; [пер. с. англ.]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 959 с.
89. Маркс К. Сочинения: в 3 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс [перевод с нем.; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС]. – М.: Политиздат, 1979. – Т. 3. – 682 с.
90. Маркс К. Сочинения: в 3 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс [перевод с нем.; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС]. – М.: Политиздат, 1979. – Т. 1. – 768 с.
91. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс [перевод с нем.]. – М.: Прогресс, 1985. – Т. 21. – 612 с.
92. Мельник Л.П. Вплив подружньої сумісності на взаємини дошкільника в дитячому колективі / Л.П. Мельник, Л.М. Співак, Н.С. Славіна // Наукові праці Кам'янець Подільського державного університету. Серія: психологічні науки. – Вип. 1. – 2007. – С. 113-117.
93. Мизес Л. Социализм. Экономический и социологический анализ / Л. Мизес. – М.: «Catallaxy», 1994. – 416 с.
94. Москвина Р.Р. «Метод абсурда» А. Камю как феномен неклассического философствования / Р.Р. Москвина // Вопросы философии. – 1974. – № 10. – С. 137-143.
95. Мысливченко А.Г. Человек как предмет философского познания / А.Г. Мысливченко. – М. : Мысль, 1972. – 190 с.
96. Навайтис Г. Семья в психологической консультации / Г. Навайтис. – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. – 224 с.
- 97.
98. Немов Р.С. Психология: словарь-справочник: в 2 ч. / Р.С. Немов. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 350 с.

99. Нечаева А.М. Правонарушения в сфере личных семейных отношений / А.М. Нечаева. – М.: Наука, 1991. – 234 с.

100.Новий тлумачний словник української мови: у 3-х т. / [укладачі: Яременко В., Сліпушко О.] – [вид. 2., випр.]. – К.: Аконт, 2006. – Т. 3. – С. 293.

101.Окса М.М. Формування ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя у процесі вивчення загальнопедагогічних дисциплін / М.М. Окса // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Серія: Педагогіка і психологія. – К.: Пед. преса, 2003. – Вип. 5. – С. 221-228.

102.Олифирович Н.И. Психология семейных кризисов / Олифирович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Валета Т.Ф. – СПб.: Речь. 2007. – 360 с.

103.Основы социологии: учебное пособие / [под общ. ред. М.В. Прокопова]. – М.: Издательство РДЛ, 2001. – 192 с.

104.Островський К. С. Про цінності та ціннісні орієнтації особистості / К.С. Островський // Соціально-політичні та правові проблеми формування особистості і держави : зб. наук. праць (за матеріалами міжнародної наук.-практ. конф., м. Хмельницький, 23-24 жовтня 1997 року). – Хмельницький: ТУП, 1998. – С. 13-15.

105.Офіційна статистика зроблених абортів в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.politarena.org.ua/2008/10/23/suma_abortv_v_ukran_za_ostannjj_rk_potshila_jushhenka.html

106.Папська Рада у справах сім'ї, Хартія прав сім'ї // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Івана Павла II. – Львів.: Вид. ЛБА, 2002. – С. 52-74.

107.Пигров К.С. Социальная философия: учебник для гуманитар. вузов / К.С. Пигров; предисл. В.Ж. Келле. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2005. – 296 с.

108. Платон. Государство / Платон // Сочинения: в 3 т. – М.: Мысль, 1971. – Т. 3., Ч. 1. – 1971. – С. 89-454.

109. Платон. Законы / Платон; [общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи; пер. с древнегреч. А.Н. Егунова, С.П. Кондратьева]. – М.: Мысль, 1999. – 832 с.
110. Платон. Государство. Законы. Политик / Платон; [предисл. Е.И. Темнова]. – М.: Мысль, 1998. – 798 с.
111. Платон. Политика: Наука об упр. государством / Платон, Аристотель. – М.: ЭКСМО; СПб.: Terra Fantastica, 2003 (АООТ Твер. полигр. комб.). – 859 с.
112. Плахотный А.Ф. Проблема социальной ответственности / А.Ф. Плахотный. – Харьков: Вища Школа. Изд-во при Харьковском ун-те, 1981. – 191 с.
113. Попович М.В. Нарис історії культури України / М.В. Попович. – [2-е вид., випр.]. – К.: «АртЕк», 2001. – 728 с.
114. Постовий В.П. Сучасна сім'я і її педагогіка / В.П. Постовий. – К.: Освіта, 1994. – 64 с.
115. Постсучасність: проблеми духовної свободи особистості / [за ред. О.О. Сердюк]. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток», 2006. – 249 с.
116. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси / Н.Л. Пушкарева. – М.: Мысль, 1989. – 286 с.
117. Римашевская Н.М. Роль семьи в условиях социальных трансформаций / Н.М. Римашевская // Семья, гендер, культура: материалы международных конференций 1994 и 1995 гг.; ред. В. Тишков. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, Этнологический центр РГГУ, 1997. – С. 116-128.
118. Розанов В.В. В мире неясного и нерешенного. Из восточных мотивов. Собрание сочинений. / В.В. Розанов; под общ. ред. А.Н. Николукина; комм. и сост. А.Н. Николукина и С.Р. Федякина. – М.: Республика, 1995. – 462 с.
119. Розанов В.В. Религия. Философия. Культура : Сборник / В.В. Розанов. – М.: Республика, 1992. – 397 с.

120. Рубенштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л. Рубенштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
121. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права / Ж.-Ж. Руссо; [пер. с франц. А.Д. Хаютина, В.С. Алексеева-Попова]. – М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – 416 с.
122. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения: в 2-х т. / Ж.-Ж. Руссо; [перевод; под ред. Г.Н. Джигладзе; сост. А.Н. Джурицкий]. – М.: Педагогика, 1981. – 656 с.
123. Сабитова Г.В. Мониторинг жизнедеятельности семьи: концептуальные подходы / Г.В. Сабитова // Педагогика. – 2007. – № 3. – С. 15-22.
124. Сартр Ж.-П. Буття і ніщо: Нарис феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр; [пер. Віталій Лях, Петро Таращук]. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 855 с.
125. Св. Амвросій. Нехameron // Апостольское обращение *familiaris consortio* Его Святейшества Иоанна Павла II епископам, священникам и верующим всей католической церкви о задачах христианской семьи в современном мире . – V. 7, 19: CSEL 32. – С. 154.
126. Св. Тома Аквінський, Summa contra Gentiles, IV, 58 // Католицький Медіа-Центр Centro Cattolico-Mediale.
127. Світ, людина і суспільство: [хрестоматія] / [упорядник І. Арцишевська, Р. Арцишевський]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 1997. – 400 с.
128. Святненко Г.В. Батьки і діти: соціальне самопочуття дітей в українських сім'ях / Святненко Г.В., Волинець Л.С., Луценко Є.М. – К.: Логос, 2000. – 92 с.
129. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991-2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. – К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2004. – 254 с.

130. Сімейний кодекс України; Житловий кодекс Української РСР: із змінами та доповненнями станом на 1 лютого 2007 р. – Офіц. вид. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 200 с.
131. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Урядовий кур'єр. – 2002. – № 2943-III. – С. 3-4.
132. Сковорода Г. С. Твори: в 2-х т. / Г.С. Сковорода; [відп. ред. Микола Сулима]. – [2. вид., випр.]. – К.: Обереги, 2005. – Т. 1: Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. – 2005. – 528 с.
133. Словарь-справочник по педагогике / [авт.-сост. В.А. Мижериков; под общ. ред. П.И. Пидкасистого]. – М.: ТЦ Сфера, 2004. – 448 с.
134. Слюсар Л. Брачная и внебрачная рождаемость на Украине в контексте европейского демографического развития [Електронний режим] / Л.И. Слюсар // Демоскоп. – 2006. – № 229-230. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0229/analit04.php>.
135. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер; [пер. с англ.; науч. ред. изд. на рус. яз. и авт. предисл. В.А. Ядов]. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
136. Смирнов А.И. О перспективах «двойственной» собственности (траста) в России / А.И. Смирнов // Правоведение. – 2005. – № 2. – С. 34-61.
137. Сморгж Л.О. Особа і суспільство (філософсько-психологічний аспект): [монографія] / Л.О. Сморгж. – К.: МІЛП, 2001. – 384 с.
138. Сморгж Л.О. Філософія: [навчальний посібник] / Л.О. Сморгж. – К.: Кондор, 2006. – 416 с.
139. Современный философский словарь / [под общ. ред. д.ф.н. проф. В.Е. Кемерова]. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М.: Академический Проект, 2004. – 864 с.
140. Соловйов В.С. Життєва драма Платона / В.С. Соловйов // Сочинения: в 2 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 1. – С. 180-240.
141. Соціальна філософія. Історія, теорія методологія: підручник для вищих навчальних закладів / [Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Михальченко М.І.]. – [вид. 3-є, випр. та доп.]. – К.: Генеза, 2006. – 656 с.

142. Социология молодежи. Энциклопедический словарь / [отв. ред. Ю.А. Зубок, В.И. Чупров]. – М.: Academia. – 2008. – 680 с.
143. Стельмахович М.Г. Народна педагогіка / М.Г. Стельмахович. – К.: [Б.в.], 1975. – 416 с.
144. Стельмахович М.Г. Українська родинна педагогіка / М.Г. Стельмахович. – К.: ІСДО, 1996. – 288 с.
145. Сулима В. Біблія і українська література: [навчальний посібник] / В. Сулима. – К.: Освіта, 1998. – 400 с.
146. Суспільство на порозі ХХІ століття: філософське осмислення плінного світу: навчальний посібник / [відп. ред. Пазенюк В.С.]. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1999. – 272 с.
147. Українська педагогіка у персоналіях : навчальний посібник: у 2 кн. / [за ред. О.В. Сухомлинської]. – К.: Либідь, 2005. – Кн. 2. – 552 с.
148. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1978. – 263 с.
149. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: в 5-ти т. / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 3. – 670 с.
150. Тимошенко В.І. Правова держава / В.І. Тимошенко // Політичний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 2004. – С. 320.
151. Ткачова В.О. Стан і перспективи розвитку сім'ї у сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз): дис... канд. наук: 09.00.03 / Вікторія Олександрівна Ткачова. – Одеса, 2008. – 210 с.
152. Токарев С.А. Исследования семьи в зарубежной социологической и этнографической литературе (краткий историографический обзор) / С.А. Токарев // Этносоциальные аспекты изучения семьи у народов зарубежной Европы. – М.: Наука, 1987. – С. 6-32.
153. Тридцять мільйонів абортів за роки незалежності [Електронний ресурс] / Сайт BBC Україна. – Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/2008/04/080410_ukr_abortion_uk.shtml. – Заголовок з титул. екрану.

154. Уайт Л. Избранное: эволюция культуры / Л. Уайт; [пер. с англ.: О.Р. Газизова, И.Ж. Кожановская]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 1064 с.
155. Уледов А.К. Духовная жизнь общества / А.К. Уледов. – М.: «Мысль», 1980. – 271 с.
156. Фатеев В.А. В.В. Розанов: Жизнь. Творчество. Личность / В.А. Фатеев. – Л.: Худ. лит-ра, 1991. – 368 с.
157. Федоришин Г.М. Психологія становлення особистості у батьківській сім'ї: [навчально-методичний посібник] / Г.М. Федоришин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. – 168 с.
158. Философский словарь / [под ред. Фролова И. Т.]. – М.: Политиздат, 1991. – 560 с.
159. Философский словарь / [под ред. Фролова И. Т.]. – [7-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Республика, 2001. – 719 с.
160. Філософський енциклопедичний словник / [колектив авт.]. – К.: «Абрис», 2002. – 741 с.
161. Философский энциклопедический словарь / [подготовили А.Л. Грекулова и др.; редкол.: С.С. Аверинцев и др.]. – [2-е изд.]. – М.: Сов. энциклопедия, 1989. – 814 с.
162. Фіцула М. Педагогіка: [навчальний посібник] / М. Фіцула. – К.: Академвидав, 2007. – 560 с.
163. Фихте И. Практическое наукоучение / И. Фихте // Сочинения: в 2-х т. – СПб.: Мифрил, 1993. – Т. 1. – С. 150-174.
164. Фишер К. Германия / К. Фишер // История философии: в 7-ми т. – Л.: [б.и.], 1957. – Т. 5. – С. 210-320.
165. Флоренский П.А. Сочинения: в 4 т. / П.А. Флоренский. – М.: Мысль, 1996. – . –
- Т. 2: Предполагаемое государственное устройство в будущем / [сост. и общ. ред. Игумена Андроника (А.С. Трубачева), П.В. Флоренского, М.С. Трубачева]. – 1996. – С. 647-681.

166. Франк С.Л. Смысл жизни / С.Л. Франк // Смысл жизни. Антология; [общ. ред. и сост., вступ. ст. и примеч. Н.К. Гаврюшина]. – М.: Прогресс, 1994. – С. 194-210.
167. Франко І. Педагогічні статті і висловлювання / І. Франко; [упорядн. О.Г. Дзевєрін]. – К.: Вища школа, 1960. – 300 с.
168. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / З. Фрейд; [ред. В. Помогайбин, сост. В. Гавришук]. – М.: Издательство СГУ, 2000. – 669 с.
169. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм [перевод с англ. Н.И. Войскунской, И.И. Каменкович; общ. ред. и вступ. ст. с. 5-28 В.И. Добренкова]. – М.: Прогресс, 1986. – 238 с.
170. Фукуяма Ф. Великий Крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма; [перкл. з англ. В. Дмитрика]. – Львів: Кальварія, 2005. – 380 с.
171. Хартія прав сім'ї, 1983, Папська рада у справах сім'ї // Вибрані документи Католицької Церкви про шлюб та сім'ю. Від Лева XIII до Бенедикта XVI; Інститут Родини і Подружнього Життя Українського Католицького Університету – К.: «Колесо», 2008. – С. 281-293.
172. Харчев А.Г. Быт и семья в социалистическом обществе / А.Г. Харчев. – Л.: Знание, 1968. – 250 с.
173. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР / А.Г. Харчев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Мысль, 1979. – 367 с.
174. Хейли Дж. Необычайная психотерапия: Психотерапевт. техники М. Эриксона / Дж. Хейли; [перевод с англ.]. – СПб.: Белый кролик, 1995. – 381 с.
175. Холіков Д. Р. Погляди на проблему міцності сім'ї / Д.Р. Холіков // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. Науковий журнал. – 2009. – № 47. – С. 113-116.
176. Хомяков А. С. О старом и новом. Статьи и очерки / А.С. Хомяков; [сост. Егоров Б.Ф.]. – М.: Наука, 1988. – 540 с.
177. Человек и духовность: сборник статей / [отв. ред. В.Г. Федотова]. –

Рига: Зинатне, 1990. – 152 с.

178. Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений: в 15 т. / Н.Г. Чернышевский; [под общ. ред. Б.П. Кузьмина и др.]. – М.: Госполитиздат, 1939-1953. – Т. 11. Что делать? Из рассказов о новых людях. Юношеские произведения. Комментарии / под ред. П.И. Лебедева-Полянского; Подготовка текста и коммент. Н.А. Алексеева и А.П. Скафтымова. – 1939. – 748 с.

179. Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений: в 15 т. / Н.Г. Чернышевский; [под общ. ред. Б.П. Козьмина и др.]. – М.: Госполитиздат, 1939-1953. – Т. 1: Дневники. Автобиография. Воспоминания. – 1951. – 860 с.

180. Чернышевский Н. Г. Что делать?: Из рассказов о новых людях / Н.Г. Чернышевский. – Минск: Народная асвета, 1980. – 457 с.

181. Чукут С.А. Генеза духовної культури: (управлінський вимір): [монографія] / С.А. Чукут. – К. : Вид-во УДАУ, 1999. – 256 с.

182. Чухим Н. -Д. Філософія статі М.Бердяєва: історико-філософський контекст / Н.Д. Чухим // Метаморфози свободи: спадщина Бердяєва у сучасному дискурсі (до 125-річчя з дня народження М.О. Бердяєва): Український часопис російської філософії при Українському філософському фонді. Вип. 1. – К.: ПАРАПАН, 2003. – С. 570-576.

183. Шамхалов Ф. Взаимодействие государственных властных и предпринимательских структур в регионе / Ф. Шахматов // Маркетинг. – 1997. – № 5. – С. 15-21.

184. Шишова І.О. Формування духовності особистості (віковий, етнічний та соціальний аспекти) / І.О. Шишова // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2006. – № 8. – С. 376-382.

185. Штепа О.С. Особистісна зрілість як динамічна особистісна структура / О.С. Штепа // Практична психологія та соціальна робота. – 2005. – № 9. – С. 4-8.

186. Щербань П.М. Пам'ятай ім'я своє: Заповіді сімейної педагогіки : [навчальний посібник] / П.М. Щербань. – К.: Вища шк., 2006. – 191 с.

187. Шульга М.О. Особливості життєдіяльності сім'ї в умовах трансформації українського суспільства / М.О. Шульга // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 450-491.

188. Эйдемиллер Э.Г. Семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – Л.: Медицина, 1990. – 189 с.

189. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс , К. Маркс // Сочинения. – М.: Прогресс, 1985. – Т. 21. – 612 с.

190. Энциклопедический словарь / [под общ. ред. С. П. Карпова]. – М.: Изд-во Моск. ун-та: Изд-во РОССПЭН, 2004. – 543 с.

191. Энциклопедический словарь по культурологии / [Радугин А.А. (общ. ред.), Арапов А.В., Выставкин А.В. и др.]. – М.: Центр, 1997.– 480 с.

192. Ярмачі Х. П. Адміністративно-наглядова діяльність міліції в Україні: [монографія] / Х.П. Ярмачі. – О.: Юридична література, 2006. – 366 с.

193. 25-110 тисяч \$ коштують сурогатні діти для українок... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tviybiznes.com/main/news2/180976>. – Заголовок з титул. екрану.

194. Good W. The Family / W. Good. – N.Y., 1964. – 280 p.

195. Slany K. Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie / K. Slany. – Kraków: Wyd. Nomos, 2002. –281 s.

ДОДАТОК А

Результати експрес-дослідження на тему: «Уявлення про сім'ю та основні життєві пріоритети сучасної української молоді»

1. На Вашу думку, чи існують щасливі сім'ї?

Варіанти	Відповіді				Сумарні відповіді	
	Неодружені	%	Одружені	%	Разом	%
1. Переважна більшість сімей – щасливі	199	28,0	131	29,0	330	28,3
2. Деякі сім'ї є щасливими	341	48,0	216	47,8	557	47,8
3. Таких сім. існує дуже мало	160	22,0	84	18,6	244	20,9
4. Таких сімей не існує	14	2,0	21	4,6	35	3,0

2. Чи погоджуєтеся Ви з твердженням: «Шлюб повинен бути одним і на все життя»?

Варіанти	Відповіді				Сумарні відповіді	
	Неодружені	%	Одружені	%	Разом	%
1. Повністю погоджуюся	350	49,0	227	50,2	577	49,4
2. Це залежить від обставин	321	44,8	195	43,1	516	44,2
3. Не погоджуюся	45	6,2	30	6,6	75	6,4

3. Чи є прийнятним для Вас аборт?

Варіанти	Відповіді				Сумарні відповіді	
	Неодружені	%	Одружені	%	Разом	%
1. Так	101	14,2	90	20,0	191	16,5
2. Ні	519	73,0	359	80,0	878	75,7
3. Я про це не задумувалася(вся)	91	12,8	-	-	91	7,8

4. Чи вважаєте Ви себе християнином?

Варіанти	Відповіді				Сумарні відповіді	
	Неодружені	%	Одружені	%	Разом	%
1. Так	580	81,3	352	80,0	932	80,6
2. Ні	133	18,7	91	20,0	224	19,4

5. Які дії, з нижче вказаних, Ви виконуете як віруюча людина (вказіть всі дії, які Ви виконуете):

Варіанти	Відповіді		
	Неодружені	Одружені	Разом
1. Іноді заходжу до храму	408	257	665
2. Регулярно ходжу до храму	110	72	182
3. Молюся поза храмом	313	232	545
4. Іноді читаю Біблію	169	115	284
5. Часто читаю Біблію	19	15	34
6. Інше (вказіть)			
7. Не виконую жодної	12	5	17

6. Визначте свої життєві пріоритети в порядку від найважливішого (1 – найважливіший, пронумеруйте усі)

Варіанти	Відповіді				Сумарні відповіді	
	Неодружені (коефіцієнт)	Місце	Одружені (коефіцієнт)	Місце	Разом (коефіцієнт)	Місце
Діти	3,65	3	2,63	2	3,14	3
Батьки	2,80	2	3,23	3	3,01	2
Моє хобі	6,47	8	6,95	8	6,71	8
Бог	4,88	4	4,57	4	4,73	4
Сім'я	2,60	1	2,18	1	2,39	1
Кар'єра	4,93	5	5,39	5	5,16	5
Відпочинок	6,32	7	6,22	7	6,27	7
Гроші	6,01	6	5,84	6	5,93	6
Турбота за інших людей	6,71	9	6,95	9	6,83	9

7. Чи вважаєте себе патріотом України?

Варіанти	Відповіді				Сумарні відповіді	
	Неодружені	%	Одружені	%	Разом	%
1. Так	408	57,5	239	53,0	647	55,7
2. Ні	182	25,6	129	28,6	311	26,8
3. Не розумію сутності патріотизму	120	16,9	83	18,4	203	17,5

8. Чи хотіли б Ви бути схожими на свого батька у вихованні своїх дітей? (питання для неодруженої молоді)

Варіанти	Відповіді	
		%
1. Так, повністю	155	21,7
2. Так частково	309	43,4
3. Ні	204	28,6
4. Важко відповісти	45	6,3

9. Скільки Ви хочете мати дітей? (питання для неодруженої молоді)

Варіанти	Відповіді	
		%
1. Не хочу мати дітей	16	2,2
2. Одну дитину	98	13,7
3. Двох дітей	375	52,3
4. Трьох дітей	103	14,4
5. Більше трьох дітей	41	5,7
6. Не знаю	84	11,7

10. Чи є у Вас діти? (питання для одруженої молоді)	11. Чи хотіли б Ви мати ще дітей? (питання для одруженої молоді)																									
<table border="1"> <thead> <tr> <th rowspan="2">Варіанти</th> <th colspan="2">Відповіді</th> </tr> <tr> <th></th> <th>%</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1. Так</td> <td>248</td> <td>54,9</td> </tr> <tr> <td>2. Ні</td> <td>204</td> <td>45,1</td> </tr> </tbody> </table>	Варіанти	Відповіді			%	1. Так	248	54,9	2. Ні	204	45,1	<table border="1"> <thead> <tr> <th rowspan="2">Варіанти</th> <th colspan="2">Відповіді</th> </tr> <tr> <th></th> <th>%</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1. Так</td> <td>167</td> <td>55,1</td> </tr> <tr> <td>2. Ні</td> <td>71</td> <td>23,4</td> </tr> <tr> <td>3. Я над цим не задумувався (-лась)</td> <td>65</td> <td>21,5</td> </tr> </tbody> </table>	Варіанти	Відповіді			%	1. Так	167	55,1	2. Ні	71	23,4	3. Я над цим не задумувався (-лась)	65	21,5
Варіанти		Відповіді																								
		%																								
1. Так	248	54,9																								
2. Ні	204	45,1																								
Варіанти	Відповіді																									
		%																								
1. Так	167	55,1																								
2. Ні	71	23,4																								
3. Я над цим не задумувався (-лась)	65	21,5																								

ВІДПОВІДІ НА ПОРІВНЯЛЬНІ ПИТАННЯ

Чи вважаєте Ви нормою секс до шлюбу? (питання для неодруженої молоді)			Чи хотіли б Ви, щоб Ваші діти мали секс до шлюбу? (питання для одруженої молоді)		
Варіанти	Відповіді		Варіанти	Відповіді	
		%			%
1. Так	372	52,1	1. Так	76	17,0
2. У деяких випадках так	241	33,8	2. У деяких випадках так	196	43,7
3. Ні	101	14,1	3. Ні	176	39,3